

ERDÉLYI MUZEUM

XX. kötet.

1903.

8. füzet.

Az udvarhelyi vár története.

I.

(A római kor. A népvándorlások kora.)

Az udvarhelyi vár eredete a római korba nyúlik vissza. A római-dák háborúk után, melyek tudvalevőleg Trajanus uralkodása alatt a római hatalom teljes diadalával végződtek, a provincia s így az imperium határainak biztosítása volt a császárok főörekvése. Ez az oka annak, hogy az exponáltabb helyeken állandó táborhelyeket létesítettek, melyek azonban, hadászati feladatuk mellett, a római művelődés terjedésének közvetítői is voltak. Eltekintve attól, hogy a városi élet kialakulására döntő tényezők voltak az állandó táborhelyek,¹ az ipar, kereskedelem, de főleg a bányaművelés is velük kezdődik, mint az Torma Károly, Finály Henrik, Király Pál és Téglás Gábor idevágó munkálatai alapján eléggé be van igazolva.

A Limes Dacicus keleti részének, vagyis a két Küküllő forrásvidékétől az Olt alsó-rákosi szorosáig emelt védtöltésnek védelme a Hargita alján elhelyezett castrumokra volt bízva. A sóváradi és a szt.-páli castrumok közé esik a mai Udvarhely-megye területe, melyre a rómaiak természeti kincsei, különösen sóbányái miatt nagy gondot fordítottak; így a sófalvi castrum rendeltetése kétségtelenül a parajdi, a szt.-pálié pedig a homoródi sóbányák biztosítása volt. Épen ezért bátran feltehető, hogy e két utóbbi castrumnak nagyobb jelentősége volt, míg a többinek, mint pl. a siklódinak, martonosinak, enlakinak, talán a szt.-mihályinak s az udvarhelyinek pusztán határvédelmi szerep jutott.

¹ Pl. Napoca (Kolozsvár), Potaiissa (Torda), Salinae (Felvincz), Apulum (Gyulafehérvár) stb.

Az udvarhelyi castrumról már Timon Sámuel is említést tesz, ki a ptolomaeusi térképeken feljegyzett Utidavat Udvarhelylyel azonosítja;¹ ő úgy látszik, e tekintetben Páriz Pápai Ferencz tekintélyére támaszkodott, ki szintén felemlíti, hogy e város „régentén Utidávanak hivattatott”.² Szeles János,³ majd később Szigethy Gyula Mihály⁴ ref. kollegiumi tanár már római kori leletekre, pl. „római régi monéták”-ra, szobrokra, hamvedrekre stb. hivatkoznak, s említik, így Szeles is, hogy „alig ásnak valami mélységet, kivált az házak és utcák szeriben, hogy kőfalra ne akadnának”.

Az említett írók csupán a város nevét illetőleg tévedtek. Ptolomaeus ugyanis földrajzának második szelvényében 53° 10' szélesség és 47° 40' hosszúság alá sorolja Utidávát,⁵ miért is Goos Károly ennek alapján azt a Szereth folyó mellett keresi a Bisztrica és Moldva folyók torkolatai közt.⁶ Azt tehát, hogy mi volt az udvarhelyi castrum római neve, nem tudjuk; talán behatóbb kutatások, esetleg ujonnan felfedezett feliratok fognak erre vonatkozólag felvilágosításokkal szolgálni. Annyit azonban mindenesetre elfogadhatunk, hogy a mai vár alapja az egykori római castrum. A római castrumoknál használatos négyszög, bár a későbbi építkezések miatt alakján változások történtek, ma is jól kivehető s Téglás Gábor kombinációja szerint déli oldala 85 m., az északi 90 m., a keleti 70 s végül a nyugati fal 90 m. hosszú lehetett; az egész castrum tehát a kisebbek közé tartozott, a mi azt mutatja, hogy jelentősebb szerepe nem volt.⁷

¹ *Imago antiquae et novae Hungariae*. lib. I. c. 15.

² Id. Szeles János: Székely-Udvarhely tört. II. cikkely. — Erd. Múz. 1898. 391. l.

³ Id. műv. 391. l.

⁴ Felsőmagyarorsz. Múzeum, 1828. évf., 1471. l. Id. *Archaeol. Ért.* 1894. 213. l. Jakab Elektől.

⁵ Téglás G.: A székelyudvarhelyi római castrum. Erdélyi Múzeum 1897. 258. l.

⁶ *Studien zur Geographie und Geschichte des Trajanischen Daciens*. (A segesvári ág. ev. gymn. ért. 1873/4. 51. l.) — és Király Pál: *Dacia provincia Augusti*. Nagybecskerek, 1893. I. k. 33. l.

⁷ Id. ért. Erd. Múz. 260—61. l.

Keletkezésének idejét határozottan megállapítanunk nem lehet; abból azonban, hogy Dacia keleti részeinek fokozatos elfoglalása és colonisálása csak Hadrianus uralkodása (117—138 Kr. u.) alatt kezdődik s Septimius Severussal (162—211 Kr. u.) már be is végződik,¹ nagy valószínűséggel következtethetjük, hogy Kr. u. a II. század vége felé épült; őrizete a germánokból álló Cohors I. Ubiorum és C(ohors) IV. Br(itannica) néhány centuriájára volt bízva,² melyeknek a castrum mellett lévő katonai fürdőjét csak 1874-ben fedezték fel. A castrum belélete teljesen ismeretlen ugyan előttünk, de biztosra vehetjük, hogy semmiben sem különbözött a többi határszéli castrumétól; folytonosan őrködniök kellett a limes környékén tanyázó s mindinkább fenyegetőbbé váló karpok, jazygok, majd góthok megmegújuló támadásai miatt, melyek eleinte nem voltak veszélyesek; csak midőn Philippus és Decius alatt polgárháború ütött ki 248—250 Kr. u., s ebben a moesiai és daciai helyőrségek tétleg is részt vettek, a védtelenül maradt Dacia a barbárok pusztításainak esett áldozatul; a provincia központi vára Apulum is elpusztult, bár ezt Decius később újra felépítette, de a keleti limes védelmére szolgáló castrumok, így az udvarhelyi is, elpusztultak. A fürdő római éremleleteinek 248-al záródó sorozata ugyanezt igazolja.³

Hogy a római kultúra minő sorsra jutott a népvándorlás viharaiban, ismeretes; az udvarhelyi római castrum esete, melyről csak másfélezer év leforgása után tudtunk meg valamit, nagyon sok változatban ismétlődött.

*

A római korról az udvarhelyi várat illetőleg, mint láttuk, eddig meglehetősen kevés adatunk van; de legalább a mit tudunk, pozitív adatokon nyugszik. A népvándorlásról, nevezetesen pedig a hun-avar korszakról még ennyi ismeretünk sincsen, hacsak a népmondákat és meséket történeti tényekként nem akarjuk hirdetni.

¹ Király Pál: id. mű I., 346. l.

² Jakab E.: Budvári és budvárkörnyéki leletek. Archaeol. Értes. 1894. 214—15. l.

³ C. Goos: i. m. 67—71. l. — Téglás G. id. ért. Erd. Múz. 268. l.

Ismeretes, hogy a székely hagyomány mily szívósan ragaszkodik a hun rokonsághoz; a nép magát ma is Attila népe egyenes leszármazottainak, hunutódoknak tartja, s büszkén hivatkozik a hegyormokat díszítő várromokra, melyek közül többet a hunokkal hoz összeköttetésbe. Így városunkat is azért nevezték volna Udvarhelynek, mivel itt volt Attila udvara, székhelye.¹ Ugyanis, mint Nagy Mátyás zetelaki pap írta, még a XVI. század elején, „Attila Havasföldről, miután az útjában elhalt Rika nejét a róla nevet nyert erdőben eltemette, a Nagy Kükküllő mellé tette át udvarát, honnan csak később költözött a Tisza vidékére, azért az ott később kelétkezett város Udvarhely nevet nyert“.² Mintha a hagyományt támogatná a Budvára név, vagyis ugyancsak a hagyomány szerint Attila öcsésének, Budának a vára, s szintén a hagyomány szerint a Kadicsa és Zeta hunvezérektől épített várak.³

Tudvalevő, hogy a székelyek eredetének kérdése még mindig nyílt kérdés. Szabó Károly, Jakab Elek, Orbán Balázs a hun származás követői voltak; elméletük főerőssége az ú. n. esíki székely-krónika volt; ez azonban csak újkori, körülbelül a XVIII. sz. végén gyártott hamisítvány, melynek semmi történeti becse sines. A hunszármazás elmélete nagyon kétes alapon áll, s az újabb történettudomány, különösen Hunfalvy Pál óta, ki a székelyeket Magyarországból áttelepített határőröknek tartja, napirendre is tért fölötte. Pauler Gyula kabar utódoknak, Sebestyén Gyula és Thury József pedig az avarság egyenes leszármazottainak tekinti a székelyeket. Tagadhatatlan, hogy mindegyik elméletnek vannak tetszetős bizonyítékai, de épen az a körülmény, hogy folyton újabb- és újabb elméletek merülnek fel, mutatja, hogy egyik sem felel meg a történelmi kritika minden követelményének.

Annyi bizonyos, hogy a hagyományban sohasem lehet teljes történeti valóságot keresni, mert a hagyományok folyto-

¹ Kállay: Székely nemzet eredete. 43. l. — Kőváry L.: Erdély épít. emlékei, 36. l.

² Benkő I.: Imago nat. Sicul. 18—20. l. — Id. Orbán B.: A Székelyföld leírása. I. 41. l.

³ Kőváry L.: i. m. 36—39. l. — és Szelesnél: Erd. Múz. 1898. 392. l.

nos változásoknak vannak kitéve; ennek igazolására elég hivatkoznunk Anonymusra, s a honfoglalásnak tőle leírt történetére, mely nagyon messze áll az igazságtól, pedig sok tekintetben ő is a hagyományok után indult. De mire hivatkozhatnak a székelyek akkor, midőn magukat hunútódoknak tartják? Hivatkozhatnak első sorban a hagyományra, a mely azonban a komoly történetírásnál csak harmadrangú bizonyíték lehet, épen a hagyomány tartalmának ingadozása miatt; hivatkozhatnak továbbá a helynevekre s esetleg a leletekre. A helynevekre való hivatkozás történeti bizonyíték gyanánt szolgálhat ugyan, a mennyiben nincs helynév, melynek ne volna, vagy nem volt jelentménye, de itt is óvatosan kell eljárunk, a mennyiben gyakran előfordul, hogy a helynév eredeti jelentése elmosódott s így a nép nem tudván tulajdonképeni jelentését, a név megértése végett etimologizál. A római történelem sok *mithosa* etimologiai úton állott elő. (Róma neve.) *A magunk részéről nagyon valószínűnek, bár most még teljesen be nem bizonyíthatónak tartjuk azt, hogy az Attila mondának helyi vonatkozása csak idővel, a helynevek eredeti jelentésének feledésbe menése után keletkezett.* Néhány helynév magyarázatát a mondottak megvilágítására nem tartjuk fölöslegesnek.

Rika. Mint láttuk, a hagyomány Attila állítólagos feleségétől, Rikától származtatja a Bardócz szék nyugati határán, a Nagy-Homoród és a Vargyas-patak közt levő erdőség nevét; ha azonban tudjuk, hogy az erdőség nevét a rajta keresztül folyó Rika-pataktól veszi, a rika pedig egyenlő a szláv ríeka, réká-val, mely szintén patakot jelent, előttünk áll az etimologiai származtatás.¹ Attila feleségét az egykorú Priscus Rhetor tényleg Krekának nevezi;² a két név hangbeli hasonlósága az etimologia valószínű oka.

Kadicsfalva (Kadicsa.) A hagyomány egyik hun vezér nevét látja benne, pedig ép oly joggal lehet magyar eredetű személynevek is tartani. Anonymus szerint pl. Kadicsa, Hülek fia,

¹ Nagy Géza: Adatok a székelyek eredetéhez etc. S.-Szt.-György. 1883. 73 l. szintén szláv szónak tartja.

² „Κρέκα δε ὄνομα αὐτῆς.“ Prisci Pan. fragm. 8. Müller: Fragm. hist. Graec. IV. p. 89.

Árpád vezértársa volt, kinek testvére Zuard volt, kiről Salardus néven Liutprand is megemlékezik.¹ Érdekes, hogy gr. Kuun Géza e névben az avar Kandich személynév változatát véli felismerni.²

Zetelaka. Szintén hun vezérrel hozza a hagyomány összeköttetésbe; hogy a vonatkoztatás legfőleg a XV. század vége felé keletkezhetett, mutatja az a körülmény, hogy Zetelaka még 1332—33-ban Zokalaka, Zachalaka néven fordul elő,³ s csak a XV. században találkozunk Zetelaka elnevezéssel.⁴

Budvára. A hamis csiki székely-krónika szerint Buda még Attila birodalmának felbomlása előtt építtette, hol később a főrabonbánok laktak.⁵ Pedig a leletekből kétségtelen, hogy itt még a rómaiak hódítását megelőző korban épült, talán dák vár volt,⁶ melyet a székelyek a későbbi zivataros időkben többször védelmül használtak. A Buda vezértől való származtatás már csak azért is valószínűtlen, mert Vámbéry bizonyítása szerint a név nem hangzott Budának, hanem Vlidnek, vagy Blidnek.⁷ Budáról ily néven csak a magyar krónikások szóltak, de az egykorú görög írók nem. Többen a névben szláv szót keresnek. (V. ö. budova = épület, a hegytetőn elszórtan levő romokról.)

Hogy a szlávoktól való származtatás nem is olyan képtelenség, mutatják a Székelyföld helynevei közül pl. Kovászna, Pest, Szaladár, Kőrös, Szaláncz, Borosnyó, Gelence, Velence, Pilis stb., eltekintve a közbeszédben ma is elég bőven használatos szláv szavaktól,⁸ s attól a történetileg igazolható ténytől, hogy a magyarok bevándorlása előtt, valószínűleg az avar kortól kezdve, egész Erdély területén délszlávok laktak.

Annyi bizonyos, hogy nagyon kevés alapja van annak a

¹ Nagy Géza: Monda és hagyomány. Ethnographia, V. évf. 27—28 l.

² Hunyadvármegye tört. I. k.

³ Orbán B.: Székelyföld leír. I. 65 l. — ⁴ Székely Oktár I. 275.

⁵ Orbán B.: Székelyföld leír. I. 61 l. és a krónika egyik állítólag 1695-ben másolt példánya szerint. (Vármegyei levéltár.)

⁶ Téglás G.: Kik építették a székely-udvarhelyi Budvárat? Arch. Ért. 1897. 108—15. l.

⁷ Vámbéry: A hunok és avarok nemzetisége. Budapest. 1881. p. 23. Ugyanez a Magyarok eredetében is.

⁸ Nagy Géza bőven ír erről: Adatok a székelyek etc. 73 és 75—77. l.

hítnek, mely az említett helynevek magyarozatánál a hunokig megy vissza; még a hun korból fenmaradt byzanczi pénzeknek¹ sem lehet fontos bizonyító erőt tulajdonítanunk, mert nagyon kétséges, hogy kiknek a révén kerültek azok a mai Erdély földére. Az udvarhelyi várra vonatkozólag tehát elég azzal a lehetőséggel megelégednünk, hogy a népvándorlás folyamán itt esetleg hunok is tartózkodtak, de tovább, legalább most, nem mehetünk.

II.

(*Udvard vára Kolostor. Az 1492-iki felkelés. Székely támadt.*)

Az udvarhelyi vár sorsáról a népvándorlás korából semmi adatunk sincsen, sőt azt sem tudjuk, hogy minő szerepe volt az Árpádok uralkodása alatt. Hogy azonban fennállott, a várról szóló első, 1301. szept. 25-én Budán kelt oklevél bizonyítja, melyben Venczel királyunk az elődeitől az *udvardi* (udvarhelyi) *kivályi vár* szolgálatára telepített Oláhfalu lakosainak kötelezettségeit és szabadalmait, kenézüket, Ursus kérelmére meghatározza.²

Aligha tévedünk, ha az udvardi vár újjáépítőjét IV. Bélában keressük, ki tudvalevőleg a mongol dúlás esetleges megújulása ellen tömegesebb várépítést foganatosított. Így tudjuk, hogy a szentléleki vár újräépítésére már 1251 januárius 5-én rendeletet adott Lőrincz mester erdélyi vajdának;³ lehet, hogy ugyanebben az időben állíttatta helyre az udvardi várat is, mely addig talán romokban hevert, de a melynek stratégiai fontosságát a Nagy-Küküllő völgyét illetőleg IV. Béla is felismerte.

A vár királyi birtok volt; az okirat „castrum nostrum”-nak nevezi, melynek szükségleteit, így a fa- és gerendahordást s egyéb gyalogszolgálatot, az oláhfalviak teljesítették ugyan,³

¹ Kőváry említi. Erd. épít. emlékei 37. l.

² Székely Oklevéltár. I. 29—31. l. V. ö. azonfelül Orbán B.: Székelyföld leírása. I. 56—57. l. Kőváry: i. m. 95. l. és Jakab-Szádeczky L.: Udvarhely megye tört. Budapest, 1901. 200 l.

³ Székely Oklevéltár. I. 8. l.

³ „Lignis es timentis, pedestribusque serviciis castrensare soliti”. Szék. Okltár. I. 30 l. s ugyanott Szabó Károly megjegyzéseit.

de a kik a kenézüket illető adón kívül fel voltak mentve, miként a többi székelyek az adófizetés, sőt még az ökörsütés kötelezettsége alól is; az utóbbi egészen természetes is, mert az ökörsütés csak a szabad székelyeket terhelte, s így ez az adónem Oláhfalun nem székely eredetű lakosaira nem lehetett kötelező.

Az Anjouk uralkodása idejében bekövetkezett békés esztendőket alatt, főleg mikor a déli és keleti melléktartományok Erdélyt a keletről jövő esetleges támadások ellen eléggé megvédték, a székelyföld ezen belső várainak, így az udvarhelyinek jelentősége jóformán teljesen megszűnt; de annál inkább fejlődött, mint politikai és közigazgatási szervezet. Mint a székelyek alispánjának többnyire állandó székhelyében, itt voltak a törvényhozó nemzetgyűlések, a főtörvényszék, a lustrumok, itt volt a székelyek főkapitányának székhelye, melyek mind közösen ható tényezők voltak az „udvarhelyi anyaszék” kialakulására.¹ Valószínű, hogy ekkor, a XIV. század folyamán kerültek a várba a ferenczrendiek is, mások szerint a domonkosok,² kiknek zárdája itt a XVI. század közepéig fennállott.³

Az udvarhelyi várból tehát csendes kolostor lett; a vár alakja megmaradt ugyan továbbra is, de a szerzetesek, úgy látszik, nem tulajdonítván annak semmi hadászati fontosságot, megóvásával nem sokat törődhettek. A székelység pedig örült, hogy a köztük levő királyi vár bomladozni kezd, mert így a királyi emberek részéről kevesebb zaklatásnak voltak kitéve. Ez az állapot, ha nem is a XV. század egész folyamán, de mindenesetre nagyobb részén így volt; ezt abból következtethetjük, hogy az előzményeket nem ismerő székelyek 1492-ben már jogaikon és kiváltságaikon esett nagy sérelemnek tartották a vár újraépítését, vagy talán csak megerősítését, Báthori István vajdától.

¹ Jakab-Szádeczky: i. m. 206. l.

² Veszely K.: Erdélyi egyházt. adatok. I. 392. l.

³ A mit Benkő és Kunics említenek, hogy t. i. itt már Szt. László idejében kolostor volt, kevés hitelességű; bebizonyítani legalább nem lehet. L. Orbán B.: Székelyföld. I. 55—56. és Téglás G.: id. ért. Erdélyi Muz. 1897. 260 l.

Báthori vajda, a kenyérmezei győző, kiváló katona volt ugyan, de a székelyek jogait és kiváltságait semmibe sem vette. A hét székely szék folyamodása legalább megdöbbenő képét adja annak az eljárásnak, melyet a vajda s a marosvásárhelyi megerősített kastélyban s az udvarhelyi várban levő emberei a székelységgel szemben gyakoroltak.¹ „Közzénk, — mondja a II. Ulászlóhoz intézett folyamodás, — mint ellenségre erős sereggel jött és közülünk sok teljesen ártatlant megöletett; némelyeknek szemeit szuratta ki, másoknak házait földig romboltatta, nejeiket, leányaikat kifosztatta, minden vagyonukat és jószágukat elvitette, több mint tízezer forint értékben zsákmányra hányatta s tőlünk vámokat szedetett. És a mi gonoszabb s a mit sohasem hallottunk, közöttünk kastélyt építtetett, melyből bennünket mindig bátran elnyomhasson és rabolhasson. Ezen kívül hadait ránk küldte s azokkal török módra zsákmányoltatott. Minden igaz jogainkból kiforgatott bennünket s némelyeket közülünk teljesen ártatlanul számkivetett“.

Ezen általánosságban hangoztatott vádak a panaszlók konkrét esetekben is bemutatják. „A kastély felépítése után Udvarhelyszéken mindenkitől egy köböl zabot, egy tehenet, egy csirkét, egy kenyeret, minden parochiától két ökröt, két hordó sert, két szekér szénát és minden faluból egy szalonnát zsaroltak. Midőn pedig némelyek a rendelt napra nem tudták megadni, súlyos birsággal terhelték őket, úgy hogy egy csirke, vagy egy kenyér meg nem adásáért egy-egy embertől ötven dénárt, vagy többet is vettek; a kastély elkészülte után az embereket minden nap rabolták, úgy hogy egy nap hatot vagy nyolezat is vittek a kastélyba s igen szoros bilincsben a hidegen künn tartották és még vérdíjjal is nagy nehezen lehetett őket kiváltani“.

Igy Zetelakának akkor hatvan lakosa haton kívül a maga vérdíjával váltotta meg magát; a kiket pedig elfogni nem tudtak, azoknak gyermekét fogták meg s olyan készülődéseket tettek, mintha a gyermeket nyárson akarnák megsütni, — mire

¹ A folyamodás közölve van Székely Oklevéltár I. 272—80 l. A fordítást Szabó Károlyé után adjuk. V. ö. Báthori István erdélyi vajda és székely ispán bukása 1493-ban cz. cikkét, Századok. 1889. 703—706. l.

ezután a gyermeket anyja vérdíjon megváltotta. Nemesi házat felégetni, jószágokat lefoglalni, a népet válogatott eszközökkel zsarolni, napirenden volt; s az is megtörtént, pl. az udvarhelyi vár építésénél, hogy „a szegény székelyeket, mint az ökröket járomba fogták, s úgy hordatták velük a fát és egyebeket, a mi kellett, mint a barmokkal“.

Ezeket tekintve könyörög a hét székely szék a királynak, hogy hivassa vissza tőlük a vajdát, hogy őket még tovább „több törvénytelen és hallatlan gyötrelmekkel“ ne háborgathassa. „Tudja meg Felsőged bizonyosan, — folytatják tovább, — hogy mi alatta soha nem maradunk s fejünket soha rá nem bizzuk, még ha mindnyájunknak feleségeinkkel s gyermekeinkkel az országból idegen földre kellene is bujdosnunk. Mert tudja meg Felsőged, hogy ha a vajda úr köztünk ismét uralkodnék, a mint említettük, elhatároztuk, hogy Felsőged országából azonnal kibujdosunk“.

A folyamodók ezen elkeseredett hangulata eléggé mutatja helyzetük sanyarúságát és zaklatott sorsukat. Báthory vajda fenyegette ugyan őket, hogy a kik a királyhoz mernek folyamodni, azoknak „két fejük legyen, hogy ha az egyiket eltalálják veszteni, a másikat elővehessék,“ de ez őket visszariasztani nem tudta, sőt magatartásuk oly fenyegető lett a vajda iránt, hogy ez 1492. szept. 3-án kénytelen volt egyik emberét, Nagy Pált Szebenbe küldeni hadifelszerelésekért, ágyúért, kőgolyóért, lőporért, stb.,¹ valószínűleg az udvarhelyi várkastély számára.² A székelyek egyúttal az erdélyi szászokat is felszólították, hogy ezek a Mátyás király halála után a sárdi mezőn kötött egyezségük értelmében küldjék hozzájuk követeket, s ve-

¹ „Ut ista ingenia nobis transmittere deberetis, videlicet hophniczas duas, et ad ista triginta duos lapides, item unum tharazk, ad hanc viginti lapides. Item zakalos XVI. Item pulveres duabus maasis.“ etc. Székely Oklevéltár. III. k. 117 l.

² Szabó K.: id. ért. Századok. 1889. 677 l. Ezt bizonyítja Báthory vajda 1492. decz. 3-án kelt levele is, melyben kéri a szebeni tanácsot, hogy azoknak az ácsoknak, kiket az udvarhelyi kastély felépítése után („labores huius castelli Wdvarhel“) haza küld, szolgálatukért fizessen meg. Szék. Oklevéltár III. k. 123 l.

lük és az ország nemességével együtt folyamodjanak a királyhoz a vajda elnyomása ellen, régi szabadságaik biztosítása végett.¹

Hogy a szászoknak kivánt felkelése és csatlakozása megtörtént-e, vagy sem, nem tudjuk; de maguk a székelyek 1492. november végén már fegyverben állottak azzal az elhatározással, hogy mindazoknak a jószágait meg fogják szállani, a kik nem akarnak hozzájuk csatlakozni.² A vajda az udvarhelyi vár mellett ütötte fel táborát,³ s talán itt akarta csatára kényszeríteni a székelyeket, a mi stratégiai szempontból mindenesetre helyes is volt; arról sajuos, nincs tudomásunk, hogy a felkelő székelység és a vajda serege közt történtek-e összeütközések s esetleg milyen kimenetellel, de annyi tény, hogy a hét székely szék folyamodása s felkelésük nem volt eredménytelen, mert II. Ulászló Báthoryt 1493. jan. 19-én felmentette méltóságától s a székely ispánságot és erdélyi vajdaságot Losonezi László tárnok mesterre és Drágfi Bertalan komornyik mesterre ruházta.⁴ Lehet, hogy Báthory lemondatásában ellensége Bakocz Tamás esztergomi érsek is nagyban befolyt; Horváth Mihály legalább így vélekedik.⁵ Báthory még ugyanabban az évben, 1493-ban meghalt.

Nincs ugyan oklevéli bizonyosságunk, de a későbbi eseményekből visszakövetkeztethetünk arra vonatkozólag, hogy Báthory vajda bukása után II. Ulászló ismét visszaadta a most már megerősített várat előbbi rendeltetésének, s újra valamely szerzetesrend kolostorává tette. Hogy közvetlen a reformatio előtt a várban kolostor és templom volt, említi Győrfi Pál ferenczrendi főnök is egyik munkájában,⁶ úgyszintén Epi János is, a domonkosok tartományi főnöke, ki midőn az 1497. év Szt.-Márton ünnepén Pesten tartott tartományi gyűlésben a szerzetes rendeket megillető koldulás határait kijelöli, így ir többek

¹ Székely Oktár. III. k. 122—123 l.

² „Et si quispiam nollet venire in medio nostri, ex tunc ad bona ipsorum descendere curabimus.” Szék. Okt. III. 123 l.

³ 1492. decz. 3-án kelt levelének datuma így hangzik: „Datum ex castris nostris prope opidum Wdvarhel metatis.” Székely Oktár. III. 123 l.

⁴ Székely Oklevéltár. III. 124 l. és részben Szék. Oklevéltár. I. 271 l.

⁵ Magyarország története. III. k. 61—62 l.

⁶ L. Veszely: i. m. I. 390 l.

között: „Item Udvarhellenenses (se. monachi) habebunt pro se totam Siculiam usque ad Regen inclusive, cum quibus concurrunt Coronenses ut supra.“¹ Említi a [„barátok klastrom“-át, mint a melyből „csináltatának egy várat“, Borsos Sebestyén krónikás is az 1562-iki székely felkelés leírásakor.²

A reformáció terjedése, különösen azonban a székelyeknek 1562-iki felkelése forduló pont az udvarhelyi vár történetében.

A székelység említett felkelésének előidőzésében több ok játszott közre; a fő ok mindenesetre a reájok nehezedő sok teher, így az adózás, közszolgálatok, ingyen póstálkodás, fuvarozás stb. volt, mind oly tények, melyek nagyon is kirívóvá tették azt az ellentétet, mely az I. Ferdinándtól a székelyek részére 1554-ben engedélyezett kiváltságos helyzetük és a tényleges állapot között fennállott. Bizonyosra vehetjük azonkívül azt is, hogy a felkelés közvetlen kitörésére befolyással volt Balassi Menyhértnek Ferdinándhoz való pártolása is, mint azt maga János Zsigmond is hitte,³ mely miatt háború ütött ki, s a mely János Zsigmond hadi erejének jelentékeny részét lekötötte Tokaj és Szatmár környékén.⁴

A székelység Udvarhelyt gyűlt össze; számuk állítólag negyvenezerre ment; ⁵ „és mikoron a székelyek a népnek sokaságát látták volna, — írja a krónikás — tehát legottan hadnagykot emelének közöttük és tizedeket rendelének. Mely hadnagykoknak neveik ezek valának: Nagy György, Gyepesi Ambrus, Bán András. És így a király ellen s az urak és a nemesség ellen kardot akarának vonni.“⁶ A székelyek ezenkívül, miként 1492-ben, csatlakozásra hívták fel a brassai, segesvári és medgyesi szászokat, de eredménytelenül,⁷ miként eredménytelen

¹ Veszely: i. m. I. 393 l.

² Mikó Imre: Erdélyi történeti adatok. I. k. 20 l. — Veszely (i. m. I. 341. l.) ezt a feljegyzést tévesen Nagy Szabó Ferencznek tulajdonítja.

³ Istvánfi: Magy. tört. (Vidovich-féle ford. Debreczen 1867.) I. k. XXI. könyv, 473 l.

⁴ Borsos Sebestyén krónik. Mikónál. (I. k. 18 l.)

⁵ Jakab—Szádeczky: i. m. 261 l.

⁶ Borsos Seb. krónik. Mikónál. (I. 18.)

⁷ Benkő: Transilvania. I. p. 218. Nagyon érdekes erre vonatkozólag a szebeni tanácsnak Besztercze városához intézett értesítése. Székely Oklevéltár. III. k. 319—20 l.

volt maga az egész felkelés is. Hiányzott náluk a tervszerű vezérlés, katonailag sem voltak eléggé kiképezve, de a mi a legnagyobb baj volt, megosztott sereggel támadtak. Az egyik rész a Küküllő mentén haladt tovább, míg a másik Bán András vezetése alatt a Marosszéket akarta biztosítani; ez utóbbiak a Nyárad mentén az ákosfalvi réten ütöttek tábor, honnan egyes csapatok nemesi kuriákat pusztítottak, sőt Görgényig és Régenig kalandoztak, „hogy ők ott düljanak és népet hajtsanak.“ János Zsigmondnak Tordáról közeledő serege különben könnyen szétverte ezt a garázda csoportot; az ütközetben „igen sokan elhullának és levágattatának, némelyek pedig elszaladának.“¹

„Ezt mikor megértették volna a másik táborban lévő székelyek, igen megrémülének és a két hadnagyot, úgymint Nagy Györgyöt és Gyepesi Ambarust ő magok megfogák és a királynak küldték, mert a más hadban a Bán András elszaladott vala. És így a székelyek mind házakhoz oszlának.“² A fejedelem a vezetőket kivégeztette.³ A felkelésnek ezzel tényleg vége volt ugyan, de következményei sokkal súlyosabbak voltak, mint azt gondolták volna. János Zsigmond a felkelés leverése után azonnal, még jun. 26-án országgyűlést tartott Segesvárott, részint a felkelést előidéző okok orvoslása végett, részint pedig azért, hogy praeventiv intézkedésekkel jövőre nézve minden ilyes mozgalomnak elejét vegye. S valóban, az által, hogy az országgyűlés törvénybe iktatta, hogy felségsértési és hűtlenségi bűnben jövőre a székelyek is, mint a többi nemesek, fej- és jószágvesztéssel bünhődjenek, a birtok pedig a fejedelemre szálljon, behozott a jus regium;⁴ kimondták, hogy a székely gyalogrend, mely egyébiránt adózni fog, a fiskus jobbágya; s végül a székelyföldi sóbányákat a királyi tárházakhoz csatolták, hangsúlyozván azonban, hogy a főnépek a házuknak szükséges sőt épen úgy

¹ Mindezekre nézve l. részletesebben Borsos Sebestyén krónikáját. (Mikónál I. 191.)

² Borsosnál u. o.

³ Borsosnál (Mikó I. 20 l.), Szelesnél Erd. Múz. 1898, 456 l. Istvánfinál XXI. könyv. I. köt. 473—74 l.

⁴ Benkő: Transilvania. I. p. 408. Jakab—Szádeczky: i. m. 263 l.

meg fogják kapni, mint a vármegyei nemesség.¹ Hogy mindezen törvényeknek minő közjogi jelentősége van, annak kimutatása nem a mi feladatunk, de annyi bizonyos, hogy az 1562-iki év határjelző a székelyek történelmi intézményeiben.

János Zsigmond a segesvári országgyűlés határozatait azonnal életbeléptette; így a felkelésben való részvétel miatt hűtlenségbe esett székely közrendűek birtokai mind a fejedelem tulajdonába került; a minnek viszont az az eredménye volt, hogy a földbirtok, melylyel ezentúl a fejedelem teljesen függetlenül rendelkezhetett, ingó, s nem csakis vérségi ősjogon átszármazható vagyonná lett.² A segesvári gyűlésen, vagy talán valamivel később határozta el János Zsigmond az udvarhelyi megerősített kolostornak királyi várrá való átalakítását; mert mint Borsos Sebestyén írja: „nem sok idő elmúlván, a király küldé népét Udvarhelyre, kiknek kapitányok vala a vitézlő Petri Gábor. (Pekri helyett). És a barátok klastromából csináltatának egy várat, mit nevezének „Székely-támada“ várának és ahoz mindjárt elfoglalák a székelyeknek szabadságokat, ki lőn a székelyeknek nagy romlásokra és igen nagy károokra“.³ Ugyanebbe az időbe esik a háromszéki Várhegyen a Székely-bánja vár építtetése is.⁴

¹ Benkő: Transilvania. I. p. 41. — Mikó: Erdélyi tört. adatok II. k. 360—66 l. — Erdélyi országgyűlési emlékek II. k. 202—208 l. — Székely Oklevéltár II. 161—167 l.

² Jakab—Szádeczky: i. m. 264 l.

³ Mikónál: Erd. tört. adatok. I. k. 20 l.

⁴ Kőváry L.: Erdély története. III. k. 174 l. 6. jegyzet. — Benkő József erre vonatkozólag így ír: „Hanc, (t. i. arcem) Ioan. Sigismundus Hungariae etc. rex, Transylvaniaeque princeps circa annum 1563 condidit et nomine oppidi Udvarhely (non Székelybánja aut Székely támadt, ut nonnulli conviciantur) eidem concessio possessam successoribus principibus reliquet.“ etc. Specialis Transilvania. Part. II. p. 23. (Kézirati másolat az udvarhelyi ev. ref. coll. könyvtárában.) Mintha ez a tudósítás ellenkezne ugyancsak Benkőnek: Transilvania. Claudiopolis 1834. Tom. I. p. 248. olvasható adatával.

III.

*Székelytámad vár. Leromboltatása. Bethlen Gábor újra felépítetteti.
II. Rákóczi Ferencz kora; pusztulása.*

A János Zsigmondtól várrá átalakított kolostor, mely, mint említettük, az eredeti római castrum maradványain épült, most is megtartotta négyszög alakját. Négy bástya tette a várat védhetőbbé, melyek közül az északnyugatinak déli oldalfalánál volt a bejárat, melyet azonban egy belső kapu zárt el a vár belsejétől; ezen belső kapu egyébiránt a külső várfallal párhuzamosan vont belső várfalba volt építve, mely falnak udvar felől való oldalára támaszkodtak a várbeli katonák lakószobái, eredetileg talán a szerzetesek czellái. A vár belső terét egy [ ] alakban épült díszesebb épületoport foglalta el, melyben a várkapitány lakhatott. Érdekes felemlíteni, hogy ez épületoport egyik (déli) szárnyában Orbán Balázs még felismerte, hogy azt az egykori ferenczrendű templomból alakították át lakóházzá.¹

Annyi bizonyos, hogy a Székelytámad vár egyike volt Erdély legerősebb várainak, kivált ha figyelembe vesszük azt is, hogy a vár körül elterülő mély sánczárkot veszély idején bármikor megtölthették a Küküllő vizével, úgy, hogy csak felvonó hídon lehetett a várral közlekedni. János Zsigmond nagy gondot fordított a vár biztosítására, hol ő maga is többször személyesen megfordult.² A vár szükségleteinek fedezésére rendelte a később Udvarhelyhez csatolt Szt.-Imre nevű falut és a szintén Udvarhelyhez csatolt Gyárosfalva körül elterülő rétek

¹ L. Orbán B.: Székelyföld leírása I. 58—59 l. Rendkívül érdekesek a vár belső felszerelésére nézve a Székely Oklevéltárban (VI. k. 90—101 és 116—122 lapokon) közölt inventáriumok, melyekből azt is lehet következtetni, hogy a vár tisztei egyúttal a fejedelmi birtokok gazdasági ügyeinek intézői is voltak.

² V. ö. Székely Oklevéltár II. 225. 250 l. Az utóbbi helyt így ír: „Mi ez előtt, a segesvári gyűlésben és az után, mikor Székelytámadt várunkban volnánk“ stb. 1569-ből kelt oklevél.

és szántóföldek nagy részét;¹ azonkívül a várkapitányoknak terjedelmes jogokat biztosított, a mi később visszaélésekre is alkalmat adott, főleg azért, mert a kapitányok jogköre s viszont a polgárok kötelezettségei kellőleg körülírva nem voltak. Legjobban igazolja ezt János Zsigmond azon rendelkezése, melylyel a vár első kapitánya Pekri Gábor alá helyezi az összes székely székeket, kinek mindenben engedelmeskedni, őt mindenben segíteni tartoztak,² annál is inkább, mert ugyanezt a Pekri Gábort az udvarhelyszéki királybiróság felével is felruházta, melyet addig Moré Gábor, Székelytámad vár várnagya birt.³ A politikai, katonai s közigazgási hatóság ezen központosítása az udvarhelyi várkapitány kezében valószínűleg állandó volt, bár arra oklevéli bizonyosságunk nincsen; de ez egyúttal a székelyekre nézve határaiban kevésbé körvonalozott subordinációt is jelentett, mely a sérelmek hosszú sorozatát foglalta magában a székelység részéről. Már maga János Zsigmond is kénytelen volt 1564-ben (jun. 17.) megparancsolni, hogy a várkatonák tartsák tiszteletben a polgárság tulajdonjogát, azokat birtokaikban ne háborgassák; nem volt ugyanis ritka eset, hogy a katonák a polgárokat saját házaikból is kiverték;⁴ úgyszintén Pekri Gábornak is meghagyta a fejedelem, hogy tartsa tiszteletben a Sepsi, Kézdi és Orbai széki székelyek jogait és kiváltságait,⁵ s

¹ Ezt két okirattól tudjuk; az egyik János Zsigmondé 1571. febr. 7-ről, melyben Gyárosfalva lakóit s területét Udvarhely városába kebelezi, kivéve azon szántóföldeket és réteket, melyeket *már előbb* az udvarhelyi várhoz csatolt. (Székely Oklt. II. 314—15 l.); a másik Báthori Kristófé 1577. febr. 25-ről, melyben a városhoz kapcsolja a Szt.-Imre nevű falut, mely a várhoz tartozott. („Possessionem Zent Imreh vocatam ad arcem nostram Udvarhely pertinentem.”) Székely Okltár. 54—55 l.

² „Misimus in medium vestri fidelem nostrum egregium Gabrielem Pekry capitaneum nostrum cum certa manu militum nostrorum atque plena autoritate et informatione . . . In cunctis rebus et negotiis . . . obediencie eidem esse et auxilium praestare debeatis.” stb. Székely Okltár. III. 320 l.

³ Székely Oklevéltár III. 321 l.

⁴ Székely Oklevéltár. III. k. 322—23 l.

⁵ A várkapitányok ezen önkényességét mutatják János Zsigmond egyéb okiratai is; így pl. a fejedelem 1567. júl. 4-én kelt levelében kénytelen megparancsolni Telegdi Mihály kapitánynak, hogy a Vári Péter halála után elfoglalt Vaja nevű falut (Marosszék) adja vissza Vári özvegyének,

legyen gondja arra, hogy azt mások is szem előtt tartsák.¹ Fejedelmi döntés volt szükséges arra vonatkozólag is, hogy a várkapitánynak nincs joga a város lakosait arra kényszeríteni, hogy a székely székekből a fejedelem számára szedetni szokott adókat, melyek részben természetiek voltak, Segesvárnál tovább szállítsák, mert a lakosok a vár körül teljesítendő szolgáltatokkal úgyis eléggé meg vannak terhelve.²

A felsorolt néhány adatból is kilehet vennünk, hogy a nagy hatáskörrel bíró, de részletesebb útasítással nem körvonalozott várkapitányi jogkör nagy teher volt a székelyekre; nagyon is érthető tehát, hogy a székely nemzetnek az ország rendeihez 1571. május 27-én intézett azon folyamodása, melyben sérelmeik orvoslásáért könyörögnek. Ebben sokat panaszkodnak „az sok kegyetlen kilemb-kilemb idegen tiszttarók“, de főleg Telegdi Mihály ellen „az várra való nagy sanyarú hajtás, véres fogság-szolgáltatás miatt és sok fele való szolgáltatás miatt“, melyekről részletesebben is szólnak. Az „élő Istenért“ terheik könnyítését kérik a fejedelemtől s az ország rendeitől; viszont ígérik, hogy soha ellenük „semmi indulatot és támadást“ nem tesznek.³ A székelység sérelmét több tekintetben orvosolták ugyan,³ de úgy látszik, Udvarhely várkapitányai jogkörére vonatkozólag semmi lényeges változás nem történt; abból legalább, hogy még a

mert Vári azt örök adományban kapta. (Székely Oklevéltár II. 215—16 l.) Ugyancsak Telegdinek szól az a másik fejedelmi parancs is (1569. decz. 28.), mely szerint ez a Marosszékből levő Havad községet bocsássa át Móré Lászlónak. (Székely Okl. II. 263 l.)

¹ Székely Oklevéltár III. 323—25 l. — Az említett okirat a három székelyszék jogait és kiváltságait pontonként felsorolja.

² „Id eisdem clementer annuendum duximus et concedendum, ut contributiones nostras ex illis sedibus per fideles capitaneos nostros pro tempore constitutos exigi solitas usque civitatem duntaxat Segeswariensem deduci facere debeant. Neque ad ulteriorem illarum rectionem per capitaneos nostros compelli possint“ etc. — 1568. márcz. 17-ről kelt okirat. Székely Oklevéltár III. 329—30 l.

³ A folyamodás egész terjedelmében a Székely Oklevéltár II. k. 321—331 lapjain olvasható.

⁴ Jakab—Szádeczky: i. m. 284—85 l.

későbbi időkben is többször fejedelmi intézkedés vált szükségessé túlkapásaik ellen, ezt következtethetjük.¹

Báthory Zsigmond szerencsétlen ingadozó politikája, mely annyi bajt és nyomorúságot hozott az országra, — következményeiben az udvarhelyi várra is hatott.² Mikor 1599-ben Báthory Endre biboros fejedelemsége alatt Mihály vajda beütött, — a székely köznép azonnal melléje állott, mert hittek a vajda azon ígérétében, melylyel nekik régi szabadságaik újból való megadását hangoztatta;³ biztosítékul azonban a János Zsigmondtól épített két várnak, a várhegyinek (Székelybánja) s az udvarhelyinek lerombolását kívánták, — mibe úgy látszik. Mihály vajda is beleegyezett.⁴ — Mihály vajdának rövid uralkodása az 1600. szept. 18-iki miriszlói csatával véget ért, — s ekkor Básta tábornok, hogy az erdélyi rendekkel Rudolf király iránt hűség esküt tétessen, ugyan azon év október 25-ére Léczfalvára országgyűlést tartott, melyben többek között a nemrég lerombolt két vár újjáépíttetését is elhatározták. „Végeztük azt is: hogy a székelység között, a mely két várat mostan destruáltak, ismét megépítsék és generális urunk a tanácsos

¹ Így pl. Báthory István lengyel király 1583. márcz. 13-án kelt okiratában meghagyja Bánffy Farkas udvarhelyi és Petricsevich Horváth Kozma fogarasi várkapitányoknak, hogy ezentúl szász földekre juh- és sertésnyájukat ne hajtsanak. (Székely Oktár. IV. 84—85 l.) Majd Báthory Zsigmond megparancsolja Bodoni Balázsnak, az udvarhelyi vár kapitányának, hogy a város lakóit borbeviteli szabadságában meg ne gátolja (1585. jan. 21. Szék. Oktár. IV. 94—95 l.). Ilyenféle tartalmú még Mária Krisztierna 1598. június 24-én kelt okirata is. (Szék. Oklevéltár IV. p. 134—135.) L. azonfelül: Jakab—Szádeczky: i. m. 293 l.

² Érdekes s csak Benkónél olvasható (Specialis Transylvania. part. II. p. 23.), hogy 1595-ben a fejedelem az udvarhelyi vár néhány előkelő főnemesnek tulajdonába ment, ad. a. „1595. quo principum jure a fisco exemta a quibusdam scribitur: sed rediit ad priores (!) domino principales.“ Ez azonban valószínűleg tévedés.

³ V. ö. az 1599. nov. 20-án tartott gyulafehérvári országgyűlés végzéseit. — Kemény—Kovács: Erd. tört. tára I. k. 242—253 l. és Erdélyi országgyűlési emlékek. IV. k. 425—437.

⁴ Kőváry: Erdélyi tört. IV. k. 94. Itt csak a várhegyi vár leromboltatásáról van említés, de hogy ugyanez a sors érte az udvarhelyit is, kitűnik a léczfalvi országgyűlés határozataiból.

urakkal elrendeljék azoknak építését; mely építésben senki jószágá, se fejedelemé, se nemes emberé, se lófőé, se darabont (pixidarius) szabados ne légyen. Várhegyet a Háromszék és Csik, Udvarhelyt Udvarhelyszék, Gyergyó és Kászon építsék,¹ a miből következik, hogy az udvarhelyi vár lerombolásában az utóbbi három székely széknek van legnagyobb része. Az országgyűlés ide vonatkozó határozatának megvalósítása azonban a nemsokára bekövetkező zivataros időben nem volt lehetséges; csak Bethlen Gábor fejedelemsége alatt lehetett arról szó, ki az ország belső viszonyait teljesen rendbe hozta. A fejedelem azonban, talán az ország anyagi helyzetére való tekintettel, vagy talán azért, mert különben sem tartotta feltétlenül szükségesnek az újraépítést, a megváltozott viszonyoknál fogva, csak 1621-ben gondolt a vár felépítésére, akkor is valószínűleg azért, mert Kornis Ferensz udvarhelyszéki királybíró maga ajánlkozott arra. „Értvén az udvarhelyi várunknak megépítésére való jó inclinatióját, mondja a fejedelmi okírat, annak előbb viteliben mű is segíteni akarván kegyelmesen, azon várunkat bizonyos summában és conditiók alatt neki inseribáltuk, úgy hogy a mit rajta épített, vagy építene, azt jó lelkiismeretű, ahoz értő híveinkkel aestimáltatván, minthogy gratuitus és impetrált labborral is nem kicsiny részből hiszszük, hogy leszen, az épület fele aestimátiója mindenkor az inscriptió summájához adjücialtatván, tempore redemptionis persolváltatnék,² a miből tehát látható, hogy felépült a vár³ Kornis Ferencznek zálogbirtoka lett.

A vár további szerepéről néhány évtizeden keresztül már csak töredékes tudósításaink vannak; ezek a tudósítások is inkább a vár és a város közt levő egyenetlenkedésekről szólnak, melyek a vár tiszteinek túlkapásai miatt keletkeztek. Így a vár tisztjei teljesen maguknak tartották fenn azt a jogot, hogy

¹ Erdély tört. tára. I. k. 161—62 l. és Erd. országgyűlési emlékek IV. k. 556. l.

² Székely Oklevéltár: IV. k. 211—12 l. Az okírat 1621. máj. 16-án kelt. Ki van adva azonfelül: Mikó Erd. tört. adatok I. k. 275—76 l.

³ Hogy a vár teljesen felépült, kitűnik Bethlen Gábor 1603. jan 13-án kelt okiratából, melyet Udvarhely várából bocsátott ki. (Datum in arce Udvarhely etc.) Szék. Oklt. IV. p. 221—23.

a városban bort mérhessenek, pedig Bethlen Gábor korától fogva úzus volt, hogy „Szent-Mihály naptól fogván Szent-György napig“ a város lakosaié volt a koresmárolás joga, a mit azután I. Rákóczy György 1649-ben nekik újra biztosított.¹

Ennek, valamint a város szabadalmainak, jogainak újból való biztosításai² azonban csak azt mutatják, hogy a vár és város között állandó volt a vetélykedés, főleg oly fejedelem idejében, mint Apafi, kinek erélytelen uralkodása mindenesetre kedvező alkalom volt kihágásokra és túlkapásokra a várbeli katonaság és tisztek részéről, más részt pedig arra, hogy a polgárság is kivonja magát azon terhek alól, melyek reá nehezedtek. Így pl. a város lakói részben arra is kötelezve voltak, hogy szükség esetén a várban szükséges javításokban segítsenek; de már 1663-ban egyezés jön létre a vár tisztei s a város polgári előljárói között, melynek értelmében „a vár hídján való építést soha úzusba nem veszik az városnak lakóssítól,“ „csak segéljenek jó akaratjokból;“ a jelen esetben segítik ugyan a vár hídjának építését,³ de elvi jelentőségű kötelezettség ebből még nem következik. Ennek a kölcsönös vonakodásnak ezután az lett az eredménye, hogy a XVII. század vége felé a vár pusztulásnak indult, mint azt egy 1699-ből való irat tanúsítja.⁴

Ekkor azonban már vége volt a független erdélyi fejelemségnek: Apafi Mihálylyal 1690. ápr. 15-én az is sírba szállott, az ország pedig a török védnöksége alól a magyar király fennhatósága alá került;⁵ ettől az időtől kezdve azután német katonák laktak az udvarhelyi várban. kik úgy látszik csak arra valók voltak, hogy a székelységet szemmel tartsák, de viszont azokat esetleges külső támadások ellen megoltalmazni már nem tudták. Ezt látjuk a Tököly-féle háborúk idejében is, 1690-ben.

¹ Az okirat közel egykorú másolatából, mely meg van az udvarhelyi városi levéltárban.

² Így Baresai Ákos 1659. jun. 9-én kelt iratában újra biztosítja a városnak kiváltságait; Apafi Mihály 1663. febr. 28-án ugyan így; ezeknek eredeti példányai az udvarhelyi városi levéltárban.

³ Az erről szóló okirat (1663. febr. 14.) eredetije az udvarhelyi városi levéltárban.

⁴ Székely Oklevéltár VII. k. 40—41 l.

⁵ Jakab—Szádeczky : i. m. 401 l.

Tököli a Barezaságból Udvarhelyszék felé indult s ugyanazon év októberében (10-én) már Udvarhelyen is volt. „A Tököly tábora — írja Szeles János — a városon felyül a bethlenfalvi lakra szállván, mint másutt úgy itten is nagy pusztulást hagyott maga után . . . . Mikor Tököli által költözött a városon, a várban német katonaság volt, de sem Tököli a várat, sem a várbeli katonák őket nem bántották, hanem a városnak gyengébb része, úgy mint az asszony nép és az gyermekek rész szerént az várba, rész szerént a vár körül való sáneczba vették volt bé magokat.“¹ Tököly a várost csakhamar el is hagyta, hogy a nyomában járó túlnyomó német sereggel való mérközést elkerülje s okt. 24-én kivonult egyúttal az országból is.

Alig csendesültek el a Tököli-féle mozgalmak hullámai, Magyarországon s csakhamar Erdélyben is megdördültek Rákóczy ágyúi a fenyegetett politikai és vallás szabadság érdekében; ekkor szerepelt utoljára a vár is.

A kurucz hadak 1703-ban már Háromszéket, Marosszéket, Csikszéket Rákóczy pártjának megnyerték s mikor Gúti István kurucz vezér a Marosszék felkeltése után Udvarhelyszékbe jött hasonló célból, a szék lakossága szintén hozzájuk esatlakozott. Ekkor történt, hogy az udvarhelyi vár parancsnoka Ruyter, — kit Szeles Ritternek ír — nem várta be Gútinak támadását, a várat feladta, „s maga is mind a németekkel kurucezzá lett;“² a mit azért tett, mind azt később mondta, mert a várost sajnálta; „hogy ha a várost nem sajnálotta volna, a várat fel nem adta volna, mivel tudta, hogy a kuruczoknak annyi ereje nem volt, hogy azt azon úttal megvehették volna; de állallátván, hogy ha az ostromot megállja s több kuruezság jó a városra, végső vonulása következik a városnak miánna.“³ A szerencsétlen holdvilági csata után, melyben a gyakorlatlan kuru-

¹ Erd. Múzeum. 1898. 395 l. Jakab—Szádeczky: i. m. 403 l. A város lakosainak a várhoz való viszonyára vonatkozólag l. Székely Oklevéltár VII. k. 120 l. és Jakab—Szádeczky: i. m. 411—13 l.

² Szelesnél: Erd. Múz. 1898. 398 l.

³ Szelesnél: id. hely. 398 l. ugyan így Cserei Mihály históriájában is (328 l.) Általában l. Jakab—Szádeczky: i. m. 413—437 l., mely valóságos korrajz.

czok a rendszeres német katonákkal szemben vereséget szenvedtek, a várat is elhagyta a kuruczság,¹ de úgy látszik a németek nem vették birtokukba, mert br. Tige német tábornok röviddel azután elvonult Udvarhelyről az Arad felől Erdélybe nyomuló nagyobb kurucz hadak bejövetelének hírére.

Ezekben a harcokban púsztult el teljesen a vár, akkor midőn azt gr. Pekry Lőrincz, hogy a székelyeknek kedvezen, a Rákóczy mozgalom idejében velük leromboltatta,² Azóta csaknem kétszázadon át, mint „Csonkavár“, romokban állott fenn 1893-ig, mikor is a várfalait részben átalakították, részben kijavították s a várudvarára a m. kir. állami főreáliskolát építették.

Ennyi mindössze az, a mi a vár multjáról még összegyűjtendő volt; nagyon kívánatos volna, ha Erdély többi nevesebb várának történetére vonatkozó adatokat is összegyűjtenék s feldolgoznák, mert e tekintetben még sok a tenni való.

¹ Szelesnél: i. h. 399 l.

² Székely Oklevéltár: VI. k. 90 l. Szádeczky megjegyzéseit. Egy 1712-ből való tanúvallatásból az tűnik ki, hogy a Rákóczy mozgalmak lezajlása után a vár, vagy a városnak birtokosa gr. Gyulai Ferencz lett. (Az eredeti tanúvallatás az udvarhelyi városi levéltárban.) A Gyulai családról azután a vár a gróf Kornisokra szállott, kiktől 1852-ben a város vette meg. L. Orbán B.; i. m. I. k. 59 l. jegyzet.

Az ember és világa.

(II. és befejező közlemény.)

Bármily plausibilis, fülbemászó, könnyen érthető legyen is a materialis és ezzel rokon többi objectiv világfelfogás, még sem tarthatja magát az emberi gondolkozásban.¹ Mindenkor a legnagyobb ellenzésre talált; legrégebb formájában Demokritosnál Platon ellene fordult s philosophiájával hosszabb időre lehetetlenné tette a materialismus felújulását. Később is mindenkor ellenzésre talált: a Hobbes materialismusa csak úgy, mint később a francia materialismus vagy épen az alig most letűnt német materialismus. Pedig sok érdeme van ennek a világfelfogásnak. Ide tartozik mindjárt az a nagy érdeme, hogy minden kivétel nélkül érvényt szerez az oksági törvénynek. Sok tekintetben kifejezésre juttatja az emberi elmének ősz és örök felfogási és megismerési módját: a kritikátlan, naiv, közvetlen megismerést. Mindazt, a mi nekünk, a mi a megismerő tehetségünknek megjelenik, rajtunk kívül levő igazi valóságnak tartjuk; a mit hallunk: a hangokat, zörejeket stb.; a mit látunk: a színeket stb.; a mit tapintunk: a tárgyakat stb. stb. — mindazokat, a mik valami úton-módon reánk hatnak, objectiv létezőknek tartjuk; azt hisszük, hogy érzéseinket, érzelmeinket,

¹ Sajátságos: úgy látszik korunk tudománya minden téren végrehajtotta az értékek felcserélését (a mint Nietzsche mondja: Umwerthung der Werthe); eddig az ember a halhatatlanságot a legmagasabb ideáljai számára tartotta fenn: csupán az isteneket, vagy az istenné lett herosokat tekintette halhatatlanoknak, az újkornak tudománya kimutatta, hogy a halhatatlanság a föld porában van, a legkezdetlegesebb lények attribútuma.

(Weismann, a híres physiologus, ugyanis azt tanítja, hogy az egysejtűek, az úgynevezett protozoák soha sem halnak el, és nem vénülnek; az örök ifjúság és a halhatatlanság a protozoák kiváltsága).

képzeleteinket stb. a külvilágban levő dolgok hozzák létre s ezek a külső tárgyak ép olyanok, mint hatásuk, a melyek révén mi ezeket a dolgokat, megérezzük, észrevesszük, felfogjuk. Csak később, philosophiai kritika eredményeképen kapjuk azt a sajátosságos igazságot, hogy a külvilág dolgai nem olyanok, mint a milyeneknek mi azokat felfogjuk, mert p. o. a színek és a hangok, az ízek és a szagok csak mi bennünk, az alanyban vannak, ezek másodlagos tulajdonságok (a Locke-féle úgynevezett secondary qualities), a mely tulajdonságokat a külvilág dolgaiban hiába keresünk.

Az objectiv világfelfogásba vetett hitet megingatták Hume Dávidnak kételyei. Hume csapását az objectiv világfelfogásnak megtámadhatatlannak tartott pontjára mérte, kétségbe vouván az oksági törvénynek jogosúltságát és létét, bebizonyítván, hogy a legátlátszóbbnak tartott igazság teljesen értéktelen önkénykedése az emberi elmének és mi sem jogosít fel bennünket arra, hogy igazságot tulajdonítsunk az oksági tételnek.¹ A problema Kantban tovább fejlődik és genieje megismertette velünk,

¹ „A kenyér, melyet előbb ettem, táplált; azaz, ama test, mely ily érzéki tulajdonságokkal bírt, amabban az időben ily titkos erővel volt felruházva; de következik-e ebből, hogy más kenyér más időben is táplálni fog, s hogy hasonló érzéki tulajdonságok szükségképen mindig hasonló titkos erők társaságában lesznek? E következtetés semmikép sem látszik szükségszerűnek. El kell legalább ismerni, hogy az elme itt következtetést vont; lépést tett előre; hogy itt az elmének bizonyos működése következtetése történt, mely magyarázatra szorúl. E két tétel: *én úgy találtam, hogy ez a tárgy mindig ezzel a hatással járt*, és: *előre látom, hogy más látszólag hasonló tárgyak hasonló hatásokkal fognak járni* — távolról sem azonos. Megengedem, ha úgy tetszik, hogy az egyik tétel helyesen következtethető a másiktól; tényleg tudom, hogy következtetjük is. De ha valaki állítja, hogy e következtetés okoskodás lánczán haladt, akkor tessék ezt az okoskodást fölmutatni. A kapcsolat e tételek közt nem szemléletes. Kell valami közvetítő, mely az elmét ily következtetés vonására képessé teszi, ha ez valóban okoskodás s okadatok segítségével vonatik. Hogy mi legyen az a közvetítő, az, megvalloim, meghaladja felfogásomat; azok kötelesek azt fölmutatni, kik állítják, hogy valóban létezik s hogy tényekre vonatkozó következtetéseinknek forrása“ (Hume: „Vizsgálódás az emberi értelemről“, Alexander Bernát fordításában). A fölvetett kételyt, saját állítása szerint, „skeptikusan“ oldja meg Hume, mondván: „minden tapasztalati következtetés tehát a szokás, s nem a gondolkodás műve“ (idézett munka).

megértette velünk a következő igazságot, a mely igazságot méltán tartják az emberi elme legmélyebb gondolatának: nem csak a megismerés tartalma subjectiv (érzetek, érzelmek stb.), hanem a megismerés formái is (tér és idő és az értelmi kategóriák) a megismerő alanyban vannak. Végső elemzésben még arra a kérdésre sem felelhetünk meg, vajjon a rajtam kívül levőnek gondolt világ létezik-e vagy sem. Minden a mi nekem megjelenik, olyannak jelenik meg, mint a milyenné azt én formálok tiszta szemléleteim (tér és idő) és tiszta törzsfogalmaim (kategoriáim) által. Az egész rajtam kívül levő mindenség vastag realitása megszűnik — és csupán látszatvilággá, a tüneemények világává süllyed. („Welt der Erscheinungen“, phaenomena.) A materialisticus és minden más objectiv, kritikátlan világfelfogás teljes hajótörést szenvedett a kritikai subjectivismuson. A legrealisabbnak tartott valóság: a materia csupán phaenomenonná süllyed s a causalitas vastörvénye megszűnik a rajtuk kívül levő dolgok egymásutánjának, illetve helyesebben: *egymásból valóságának* törvénye lenni; — csupán subjectiv jelentőséggel bír már csak; nem egyéb az egész úgynevezett causalitas törvénye, mint elménk (Kant szerint: az értelem) egyik kategoriája, a mely kategoriát mi szükségképen alkalmazunk ugyan a tapasztalati tüneeményvilágra, de a mely értelmi functió a valóság világáról mit sem mond nekünk, csupán annyit, hogy ezt a kategoriát (csak úgy mint a többi tizenegyet) erre a világra nem alkalmazhatjuk . . . .

Schopenhauer főművét ezen szavakkal kezdi: A világ az én képzetem (Die Welt ist meine Vorstellung). Teljesen igaza van. Soha senki sem fogja megczáfolhatni igazát. Az alany a prius, az objectum csak posterius. Objectum nincs subjectum nélkül.

Az alany a mindenségnek az alphája és az omegája. De talán még sem, hiszen ilyen felfogás mellett oda jutunk, a hol Gorgias állott. Hát Gorgiasnak igaza van. A külvilág létéről soha semmiféle okoskodással sem lehet bennünket meggyőzni. — — — Az egész világ nem egyéb phantomnál. Hegyek és völgyek, tenger és folyó, utcái csőcselék és aranyruhás diplomaták. Nekem nem egyebek képzeteknél. A világ az Én képe-

tem. Én álmodhatom az egész világot. Mi győz meg Engem arról, hogy te, a kinek most szavadat hallom, egyéb is vagy phantásiám szülöttjénél? Épen semmi sem tud erről meggyőzni. Én magamból ki nem léphetek, mindig az Én korlátain belül vagyok kénytelen mozogni. Az Én pedig mit sem tud a külvilágról. Minden, a mi létezik, csak Rám nézve létezik.

A világ, ez a lehető legreálisabbnak tartott valóság, nem egyéb phantomnál. Azt tudni, hogy a világ létezik, nem lehet; ezt csak hinni lehet. De Én a tudáson túl nem akarok lépni; a hit birodalmába nem akarok bekerülni.

Csak Én vagyok és képzeitem. Az Ént korlátok közé szorítják képzeleti és sublim képzeleti: gondolatai az úgynevezett eszmék. Mik azok az eszmék? Az én gondolataim, a melyeknek Én, miután azokat Magamból előhoztam, önálló létet tulajdonítok és szolgáljukká szegődöm. Mondj Nekem vagy egy ilyen teremtett eszmét! Ilyen az államnak, a jognak, erkölcsnek, igazságnak, emberiségnek, az embernek stb. eszméje. Ezek az eszmék nem egyebek phantasmagoriáknál: kísérteteknél. Én teremtettem ezeket, ép úgy, mint a hogy Én teremtettem ezt az egész mindenséget. De Én ezeket az eszméket meg fogom semmisíteni, mert ezt tehetem. Érzem a teremtő mindenható hatalmát. A világrejtélyt megoldottam. Én teremtettem ezt az egész anyagi és szellemi világot s miután megteremtettem, nem ismerem fel teremtésemet, s elfeledtem, hogy Én vagyok a teremtő. Most azonban Magamra eszméltem és tudom, hogy Én vagyok ennek a világnak teremtője és ura s ez a világ arra való, hogy kiélvezzem. Teremtényeim mind eltörpülnek Mellettem s ezért természetesen semmi sem szent előttem; ellenkezőleg: mindaz, a mit szentnek tartottak, visszaesik Én előttem a semmibe, a honnan vétetett.¹ — — —

¹ Az újkor Kant szilárd ismeretelméletén nyugvó idealizmusának legtúlzottabb tanai ezek. Fichte Kant tanából eliminálta az objektiv factort, a „Ding an sich“-et s egyedüli valóságnak az absolut Ént ismerte el; — Stirner Miksa az absolut Én helyett a húsból és vérből való subjectumot tartja egyedüli valóságnak s a solipsizmusnak megvonta legvégső consequentiáit a gyakorlati téren is — és felépítette az egoizmusnak legképrázatosabb rendszerét, a melynek örületesnek látszó consequentiai teljes mérték-

... A külvilág dolgai annyira kényszerítőleg éreztetik velünk létüket, hogy az emberek mindenkor kénytelenek voltak a külvilágot valóságos létezőnek elismerni s az ellenkező állítást bolond beszédnek tartották. Csupán metaphysikai agya-fúrtság kételkedhetett a dolgok valóságában. És ha igaz az a tétel, hogy nincs objectum subjectum nélkül, úgy igaz az a másik tétel is, hogy nincs subjectum objectum nélkül. A valóságban, a tapasztalatban benne van mindkét elem. A subjectumtól néha el szoktunk tekinteni s így megalkotjuk magunknak az objectiv létezőknek a világát; a subjectumtól ábráhhált valóságot vizsgálataink, kutatásaink tárgyává tettük, így keletkezett az objectiv létező világról szóló tudomány: a természettudomány (helyesebben: a természettudományok). A természettudománynak tehát előfeltételét képezi, hogy a tapasztalatot elemezzük s a tapasztalatban mindig ott levő subjectumtól lehetőleg teljesen elvonatkozzunk. Ha a tapasztalatot nem elemezzük, hanem úgy vesszük, a mint az nekünk adva van, azaz a dolgoknak az alanyra való örök vonatkozását vizsgáljuk, akkor megkapjuk azt a másik nagy tapasztalati tudományt, a minek az alapját ugyan még csak most rakják le, de a mely minden tekintetben méltó társa (és nem ellenfele) a természettudományoknak t. i. a tapasztalati lélektant.¹

ben Gorgias tanához hasonlíthatnak. Kant sohasem gondolta, hogy valaha ilyen következtetéseket vonnak tanából; már Fichte önkényes Én fictiója ellen aggódva tiltakozott. Komolysága és erkölcsi rigorismusa fellázadt volna ez ellen a nihilismus ellen.

¹ „Die geistige und körperliche Welt sind in Wahrheit nur eine einzige für uns untheilbare Erfahrungswelt, die eine Naturseite und eine geistige Seite unserer denkenden Betrachtung darbietet“ (Wundt: „System der Philosophie“).

... nincs egyetlen természeti jelenség se, a mely megváltozott szempontból pszichológiai vizsgálódás tárgya is ne lehetne. Egy kő, egy növény, egy hang, egy fénysugár, mint természeti jelenségek az ásvány-, növény-állattan stb. tárgyai. De a mennyiben e természeti jelenségek képzeteket keltenek bennünk, egyúttal a lélektannak is tárgyai. — ... két irányzat származik a tapasztalat feldolgozására nézve. Az egyik a *természettudományi* irányzat: ez a tapasztalat tárgyait az alanytól függetlennek gondolt mivoltukban tekinti. A másik a *lélektani*: ez a tapasztalat összes tartalmát az alanyhoz való vonatkozásaiban és az alanytól közvetlenül ráruházot

A tapasztalat fogalma tehát az a magasabb egység, a melyben az ember és világa, a mikrokosmos és a makrokosmos békésen, egymást kiegészítőleg megférnének. A mikrokosmosnak a makrokosmos-szal folytatott harcza, úgy látszik, megszűnt a tapasztalat tudományos fogalmazása által. Korunk a tapasztalati felfogásnak hódol. A metaphysikát eltemette. De vajjon el lehet-e ezt a kétes értékű, a tapasztalat határait túllépő disciplinát temetni? Úgy hiszem, hogy minden törekvés hiábavaló. Az emberi elme nem tud lemondani a végső kérdések megfejtéséről. A közelmúlt tapasztalata ezt bizonyítja: nem hallgatott sem Kantnak intésére, sem Comtenak parancsára. Valószínű, hogy soha sem ér czélt, de hiszen minden emberi törekvés hiábavaló, s azért az ember még sem szűnik meg törekedni és küzdeni.

A tapasztalat fogalmának tudományos formulázása nem szüntette meg a rejtélyeket. A megismerés terén egy lépéssel sem haladtunk előre. Nagy szenvedésünket, a mely egy jelentőségű létünkkel, a mindenségnek theoretikus megismerhetetlensége és gondolkodásunknak folytonos kudarcza csak tetézi. Bizony, bizony az ember ζῶον δειλότατον. . . .

. . . Lehet, hogy az eredménytelenség általános skepsist fog szűlni; de én nem ilyennek ismerem az emberi lelket: hiszékenysége s önbizalma újabb és újabb kísérletekre fogja ösztönözni. Eredményt soha sem fog elérni, de hiszen egész létünk, minden törekvésünk hiábavaló. Minden ember hiábavalónak tartja életét és törekvését — élete végén, s a világ azért most is ép olyan üde, mintha csak ma keletkezett volna. Az eltűnő generációkkal sirba száll a kétségbeesés a múlt eredménytelensége felett s a folyton megújuló generációk boldog reménnyel tekintenek a jövőbe.

Epilogus.

Élünk, dolgozunk és meghalunk. Így csinálták atyáink is és így fognak csinálni gyermekeink is. Csak azt ne kérdezd,

tulajdonságaiban vizsgálja". (Wundt: „A lélektan alapvonalai“, Rác Lajos fordításában) A tapasztalati világon kívül más világunk nincs. — Az ellentéteknek megoldását a tapasztalaton kívül kell megkísérelnünk. A tapasztalatnak mindennemű átlépése jogosulatlan; minden tapasztalatfeletti ismeret költészet.

hogy miért? Itt vagyunk ezen a világon és élünk, a nélkül, hogy tudnók, mi ez a világ és miért élünk? Atyáink érettünk éltek, mi a jövő nemzedékért élünk. De miért? Azért. Punctum. Nincs felelet erre a kérdésre, Ez a kérdés megfejthetetlen. A világrejtély megfejtésének kulcsát keressük, azt pedig halandó nem találja meg. Ez az istenek klenodiuma.

... Csendes minden. Úgy látszik, sem fejlődés, sem hanyatlás nincs. Egyik nap múlik a másik után. A jövőtől semmi újat nem várunk: hiszen megszoktuk már, hogy a jövőben csak a múlt támad fel. Ez a csendes állandóság azonban csak látszólagos. Ha valamivel figyelmesebben vizsgáljuk a világot, mindenben változást találunk. Sőt tovább menve, keressük a változás czélját. Lehet, hogy méltóságos lassúsággal, de azért közeledünk az elérhetetlen czél felé: a végeczél felé. Vajjon létezik-e ez a czél?!

A világ folyásának első okát és végeczélját nem tudjuk és örökké *ignorabimus*. Nyugtalan lelkünk nyugodni vágyik s megsejti a czélt, — de csak sejti.

Változást, fejlődést és hanyatlást nem tudunk czél nélkül gondolni. Mi mindig czélok eléréséért munkálkodunk, bizonyára így tesz a természet, a nagy mindenség is. Hogy az emberiség története ne haladna valamely bizonyos czél felé, ez nem fér a fejünkbe. Pedig az élet olyan furesa: a mit ma építünk, azt holnap leromboljuk; a mit a ma bölésőben ringat, azt a holnap már koporsóba zárja. Törekvéseink, czéljaink, eszméink és eszményeink változók; változnak a geographiai fekvés, változnak a nem, kor, physikai és szellemi fejlettség szerint.

Ma fanatikus hévvel küzdünk oly eszmékért, a miket talán már holnap ósdi fogalmaknak tartunk. Másnap szégyeljük magunkat azért, hogy még nem is olyan régen gyermekek, síró gyermekek voltunk, a kiket együgyű dajka ringatott karjain.

A változást semmiképen sem tudjuk megérteni. Hogy a létezőből nem létező legyen, hogy a most multtá, a van volttá változzék — szeretnők képtelenségnek tartani.

Alapjában véve mindnyájan fanatikusok vagyunk. Nem akarjuk hinni, hogy az igazság és a valóság alá lenne vetve a változásnak.

Mind hiába. Lépten-nyomon látjuk, hogy a való és néze-tünk a valóról (az úgynevezett igazság) változik. Országok, királyok, istenek; népek, szokások, meggyőzések, eszmék, ideálok: a világ létező és képzelt dolgai valamennyien változnak. A ködszerű anyagból cseppfolyós test lesz, a cseppfolyós testből szilárd anyag. A szervesetlen matéria élővé lesz. A szegényesen organisált protoplasma áthalad minden fejlődési fokon. És azután? — Mi lesz azután?! — Azután talán visszafejlődik.

És mit látunk az emberiség szellemi és sociális életében; fejlődés és hanyatlás váltakoznak itt is, itt is örök időtől kezdve állandó változás van.

Egész külső és belső világunk folytonos változást mutat és mi mégis az állandót keressük az igazságban és a valóságban.

Heureka! így kiáltunk fel, a változás az az *állandó*, a mit keresünk s azzal ámítjuk magunkat, szeretjük azt hinni, hogy ez a változás egyenes vonalban halad valamely kitűzött cél felé. Ámde minden tapasztalat azt tanítja, hogy az egyenes vonalat nem tartjuk be. „Születés temetésre mint tenger újul“, — hiába révedez tekintetünk, sehol semmi célt sem tudunk meglátni.

Minden valószínűség szerint körben forgunk cél nélkül. Ha látnánk valahol valamelyes célt, talán nem tartanók a mindenség cselekvését érthetetlen játéknak. De így — az egész világ létében és működésében nem látunk egyebet érthetetlen, céltalan tréfánál. Ez a valódi divina comoedia.

DR. BÁRÁNY GERŐ.

Báró Wesselényi Miklós és munkái.

(Ötödik és befejező közlemény.)

Ez volt Wesselényi véleménye közjogi átalakulásunkra nézve, vagyis ellenezni mindent mindaddig, a míg csak a birodalmi kormány abszolutisztikus iránya az alkotmányos Magyarország ügyeire, ha mindjárt magyar organumok útján is, de saját szelleme szerint befolyást gyakorol; a történelmi közjogot nem szabad feladni csekély előnyökért „és nem dobni el azon intézményeket, melyek ámbár a haladásnak nem czélszerű eszközei; de az ellenzés mezején, rugalmas és visszapattanó természetöknél fogva nagy szolgálatot tehetnek“. Oda hatni teljes erővel, hogy alkotmányos formákat öltön föl az egész monarchia; „de nem egy általános, nem a történelmi alapokat és a nemzetiségi nagyobb igényeket mellőző centralisatio árán, hanem a foederalismus oly kellékei szerint, melyek a szükséges birodalmi egységet nem teszik lehetetlenné“, ezért a magas czélért nem kell aztán fukarkodni „sem a vagyoni, sem a történelmi jogok körüli eszélyes áldozatokban“. Ez volt Wesselényi politikai tanítása.¹

Még Török-Görögországot s a török alatti szláv tartományok alakulását érinti. Lengyelországnak nemzeti s alkotmányos önállásra emelését s azután rátér a legérdekesebb részre.

A 7. s egyszersmind utolsó fejezet: *A veszély, mely különösen honunkat fenyegeti. Honunk teendői.* Államférfiúi mély belátással mutat rá ismét arra a végromlásra, mely a szlávizmus részéről az egész ausztriai birodalmat érheti; de a birodalom egy országát se oly súlyos alakban, mint Magyarországot, mert ennek mind földrajzi, mind társadalmi s alkotmányi helyzetéből

¹ V. ö. Kemény Zs.: *A két Wesselényi Miklós*, 127—128. l.

fenyeget a baj. S itt megemlíti, hogy gazdasági tekintetben igen jól helyezkedtek el honfoglaló őseink a Duna, Tisza s Maros termékeny tereire; de már hadi szempontból nem szerencsés állás a meghódított lakosságnak az országot körülövező hegyekre s hegyek közé szorítása; majd a népességnek nemzetiség s vallás szerinti megoszlását érinti. Tizenhat felé van szaggatva szegény hazánk. Rendre veszi a nemzetiségek ábrándos törekvéseit, a képzelt örökségi jogokból merített követeléseiket s népességek számarányára épített okoskodásukat, mely a próbát szintén ki nem állja. Azután szól a méltánylandó követeléseikről. Közben említi a többek közt, mint legközelebb fekvő veszélyt a béke fenn nem tarthatása esetén: az oláh nép lázadását nemcsak orosz részről, hanem a szláv forradalmasok is szítánák. Voltakép ellenünk lenne „minden: ki nem magyar s nem úr“. Megjósolja, „hogy a forradalom győzelmi zászlóját“ csak a nemzet legjobbainak sírdombjai felébe fogná felütni. Mi módon lehet hát elhárítani a veszélyt?

Igazságos megoldás ez lehet: Horvát- s Tótország kebeli igazgatása, közléte anyai nyelvökön folyjon; már „a közös hon középponti polgári élete működésében a horvát is magyar nyelven, de teljesen vegyen részt“. A hazánkban Horvát- s Tótországon kívül lakó szlávokra másként áll a dolog, a kik „tisztán Magyarország népességének tagjai“, de a kik anyai nyelvöket „családi körben s a magánélet minden viszonyaiban békén használhatják“. A köztünk lakó szlávoknak önmaguk hasznára is elő kell mozdítaniok a magyar nyelv terjedését. Ezek azok a követelések, a miket első sorban is ki kell elégtennünk és csakis ezekről a követelésekről lehet szó. A második tennivaló: szóban, írásban, tettben oda hatni, hogy szláv polgártársainkat meggyőzhessük testvéries indulatainkról, hogy nyelvöktől megfosztani őket nem szándákozunk, s hogy Horvát- és Tótország alkotmányos életének üdve Magyarországgal való szoros kapcsolatával létezhetik, a többi honunkbeli szlávra a legüdvösebb a velünk való egybeolvadás, minden más az „alkotmánytalan szolgaság jövődjét“ mutatja.

A harmadik tennivaló magyar nemzetiségünk s nyelvünk öregbítése s terjesztése. „A magyarok istene előtt — úgymond —

kedves tettet követ el“, „ki a magyart mind tudományi, mind mesterségi, mind társadalmi viszonyaiban míveltebbé teszi“.

Érintvén ama gondolatot, hogy az országnak különböző ajkú lakosai egyenlő jog, kötelesség, érdekek mellett „külön nyelvek mellett is alkothatnak tömött testet“, s hogy csak bizonyos fokú értelmi műveltséggel bírók gyakorolhatnak alkotmányos jogokat, midőn „most jó fejekre s értelemre van legnagyobb szükségünk“, érintvén az adandó jogokat: kiemeli a népnevelés fontosságát s az e körül való teendőket. Többet vár erre nézve a papi rendtől, a birtokos főrend s a gazdag nemesség áldozatkészségétől, festi a népnevelés nyomorúságos voltát, a falvak elhanyagolt rossz iskoláit. Irányító elveket állít föl a nevelésről, mint a *Balítéletek*ben is láttuk. Ezuttal minden nép s elemi iskolában a gyermekbe kívánja csepegtetni s pedig attól kezdve, midőn a vallási tárgyakra kezdik tanítani: a felsőbbség iránt való tiszteletet, a helyzetéből folyó köteleességeket, ismerkedjék meg a törvényhatóságnak, a hol él, a szerkezetével, majd pedig a „hon polgári léte képével“. Az ilyeneknek lehet jogokat adni, az ilyenek szorosán fognak kapcsolódni az alkotmány érdekeihez.

A másik dolog, a mire nálunk nagyon kell ügyelni: a magyar nyelv, melyet az idegen ajkú gyermekek közt nem büntetéssel, nem anyai nyelvek eltiltásával, hanem ahhoz édesgetve szelid módon kell terjeszteni.

A falusi s városi népiskolák mellett kiseddóvó intézetek szükségesek, a melyeknek áldásos jelentőségét ismerteti, ezeknek az intézeteknek az útján a legbiztosabban elérhetjük nemzetiségünk terjedését s a nemzeti egységet, „azért — úgymond — nincs tárgy, mire honfiam figyelmét vonni s munkás részvétőket feléleszteni inkább óhajtanám, mint kiseddóvó intézetekre“. Ide örömet adja a nép a gyermekeit s a tót, rácz, oláh, vagy német kis gyermek munka s fáradság nélkül megtanul magyarul. Egyébiránt arra semmi szükség, nem is czél, hogy az idegen ajkúak elfeledjék anyai nyelveket. Nekünk teljesen elég annyi, hogy magyarul tudjanak. A kiseddóvó intézetek ügyét újra meg újra figyelmébe ajánlja törvényhozásunknak, törvényhatóságainknak, mindnyájunknak.

A hon gazdagabbjait oly társaság alakítására szólítja fel, melynek „becsületdús körébe“ azok léphetnek, a kik ama föltételt, hogy a birtokukban levő falujokban vagy faluikban ily intézetet vagy intézeteket állítanak, aláírják. Az alkalmas tanítókat s óvókat képző intézetek felállítását „a gazdagabb egyházi és világi személyek szép s irigylésre méltó feladatául“ tűzi ki. „A törvényhozás hatalmas akaratján s egyének lelkeségén kívül egyesületek s törvényhatóságok is hozhatnak“ létre „ily népnevelőket alakító intézeteket“.

Kimondja azt is, hogy a népnevelőket jobban becsülje a társadalom és segíteni kell azoknak „szánásra méltó szigorú sorsukon” is.

Tüzetesen vázolja a törvényhozás teendőit s törvényjavaslatot is szerkeszt, mely a következő:

„Erőpontosítás lévén a hon fennmaradása s boldogsága feltétele, erre pedig nemzeti egység s egyesség fő eszköz: bánattal tapasztalja a törvényhozó test. korunk különböző ajkú lakosai közt a károsan s veszélyesen növekedő súrlódást. Minek megszüntetésére s a kedélyek megnyugtatóására nyilván kifejezi, miszerint:

1. Az idegen ajkuakat anyai nyelvüktől megfosztani, s annak magán életben s társas viszonyokban használatától eltiltani korántsem szándéka; sőt annak szabados használatára iránt azokat biztosítja. Valamint

2. A hozzákapcsolt Horvát- és Tótországokban, azoknak törvényesen létező saját nemzetiségét a magyar alkotmány oltalma s biztosítása alá helyezvén: ezen országokra nézve az ott divatozó nyelv magán s társas életbeni használatán kívül, keblökbeni közdolgok s közigazgatás folytára s minden hivatalos íratokra nézve — az eddig ott divatozott s divatozó szokást — fenntartandónak határozza.

3. A különböző ajkuak közti viszálykodásokat károsoknak s veszélyeseknek ismervén el, az arra okadást bűnösnek nyilvánítja. Mire nézve

4. Az idegen ajkuakat — legyenek azok németek, tótok, oláhok, vagy más nyelvet beszélők — anyanyelvök magán s társas körökbeni használatában akadályozni, s azokat erőszakkal a magyar nyelv használatára szorítani: sem törvényhatóságoknak, sem egyéneknek nem szabad. Nemkülönben

5. Az idegen ajkuakat nyelvökért s fajukért gúnyolni és sérteni, azok ellen ingerelni — akár szóval, akár írásban, avagy tettel történjék is — tilalmas. Másfelől

6. A magyar nyelv lévén törvényhozásnak, közigazgatásnak s törvénynek eredeti nyelve, s ezekbeni központosulás s egység a közboldogság feltétele: azért a magyar nyelv törvény-rendelte használatára s terjedése ellen, bárminő igenleges vagy nemleges merény; valamint az és az azt beszélők elleni gúny s ingerlés, tiltatik“.

Egy ilyen czélú törvény alkotását már a legközelebbi országgyűléstől várna.

De a törvényhozásnak meg kell tenni a szükségeseket arra nézve, hogy az alkotmány s nemzet érdekéhez mentül többen kapcsolódjanak, az alkotmányos jogokat a már mondtak szerint ki kell terjeszteni mindenkire s azután a nemzet-

nek érdekek összeolvasztása által való öregbítése végett a nemességre be kell hozni a háziadót. Mint a *Balítéletek*ben is látuk, kárhóztatja a nem fizetés elvét. Károsnak, nemzetünkre veszélyt s szégyent hozónak tartja a háziadó ellen irányuló törekvést.

A nyelv terjesztése tekintetében ki kellene mondani, hogy a magyar nyelv úgy a törvények, országos s törvényhatósági tanácskozásoknak, érvényes határozatoknak, mint a közigazgatásnak is hivatalos nyelve. A közoktatási nyelv magyar. A közoktatás nyelve nem is lehet más, mint a közigazgatásé. „Falusi s városi népiskolákban a magyar nyelv taníttassék, a kisdédóvó intézetekben pedig csak az divatozzék.“ Lelkészekül, tanítókül magyarul tudók alkalmaztassanak.

A magyar nyelv tanítása a magyarul nem tudók iránti kötelességből eredőleg Horvát- és Tótországra is kiterjesztendő.

A népnevelők s oktatók képzésére szolgáló intézetek előállítására már költségesebb; de az áldozattól nem lehet tartózkodni.

A törvényhozás nem térhet ki a népnevelés biztosítását célzó intézkedések elől, sőt illő s hasznos volna, hogy a törvényhozás törvény által mondja ki az e téren való munkásságnak érdemdús voltát.

Az ezzel kapcsolatos javaslatai között igen természetesen a népnevelési kormány felállítását is megjelöli a törvényhozás egyik teendőjeül.

A törvényhozásnak tennivalója van.

Nem áltathatjuk magunkat azzal a reménnyel, hogy a béke karjai közt sokáig szunyadozhatunk, az északi óriás torzképe sokkal inkább háborgat bennünket, tehát gondoskodniunk kell arra nézve, hogy készületlen ne találjon. A hadsereget szervezni kell, mert „nemesi felkelésnek elegendő gyakorlat nélkül, csak képzete is gúny.“ A személyes katonáskodás tartozásának többekre ki kell terjednie.

Ismeretes másunnan is ama törekvése, melylyel az ifjúságot a testedző sportokra kapatja.

Megjegyezvén, hogy Erdélyre is érti a mondott dolgokat, az itteni oláhokra tér át. Ezek helyzetét anyagilag, szelle-

mileg egyaránt kell javítani, mert ellenség helyett frigyesekké válhatnak. A szászok nyomása alól is föl kell őket szabadítani. Az örménység nyilvánvaló példája, hogy jogszerű helyzet s a nyelv tudása mellett mennyire elenyészik a külön nemzetiség.

Mindennek pedig a lényeges föltételei: egyesülés s egység, nyújtsunk testvéri jobbot az idegeneknek s nekünk magyaroknak mi magunk közt szorosán egyesülnünk kell.

„Közös nagy célunk legyen egyesítő jelszavunk.“ E szent egységnek pedig a gyanu s gyanúsítás a legnagyobb ellenségei. Tehát ne gyanakodjunk s ne gyanúsítsunk. „A gyanuk legveszélyesebbike az, mintha köztünk magyarok s szabadszemléiek közt“ forradalmi czélzat léteznék. Valamely ellenséges démon mondhatta ezt a kormánynak. Tárgyalja, hogy az ellenzék csak törvényeket védett, a sértő lépések ellen szólt, korszerű javításokat óhajtott, még pedig törvényes úton és módon, a mi forradalmi pártot nem jellemezhet. A tanácskozó termekben és irodalomban nyilvánosan foglalkoztak az égető kérdésekkel, a szabadszemléű párt egész működésének köre távol áll a forradalmi színezettől. De forradalmat józan észszel nem akar senki. Védekezik ama vád ellen, mintha ő a szlávok ellen gyanukat terjesztene s őket gyanúsítaná, nyilván vallja, hogy a szláv mozgalmak világeseemények eredményei, azok nem szláv, honosinktól erednek s világosan kijelenti, mi magyarok voltunk és vagyunk okai annak, „hogy szlávjainkra ama világeseemények szülte mozgalmaknak ily minket fenyegető hatása van s hatásának kell lenni.“ A mikor a szlávok valódi érdekét is fenyegető mozgalmakra rámutatott, akkor csak testvéri kötelességet vélt teljesíteni. Nemzetünk, honunk fennmaradása s erejük fokozása mellett, a szlávok érdekeit rokon érzettel kívánta szem előtt tartani. Szláv honosainkhoz is intézi szavait, hogy ne gyanúsítsunk s ok nélkül ne gyanakodjunk.

A közegységégnél nem kevésbbé szükséges végül a kormányhoz való szoros ragaszkodás s azzal való szövetség.

„És — s ezt a *Baliteletekben* is hangoztatta — ki ne lenne meggyőződve — úgymond — teljesen meggyőződve, miszerint nemcsak öregbedése s fejlődése nemzetiségünknek s alkotmányos létünknek, sőt létünk s fennmaradásunk is egyedül mostani uralkodó házuk alatt és által lehetséges,“ és pedig azért, „mivel ezen uralkodó-ház német s a német fejedelmi házak legfőbb s legtiszteltebbike. Ez uralkodó-ház alatt levő állásunk ama szoros kötelék, mely a magyart a némethez kapcsolja érdekbeli rokonsággal, mint természetes szövetségeseket. A magyar egyébiránt már a régi időben is hasznos szolgálatot tett a német népeknek, védőbástyája volt a török

áradó hatalma ellen, a minthogy részben a németnek köszöni a magyar is, hogy e hatalomtól menekedhetett. A német iránt való gyűlölködésnek tehát változnia kell.

A magyar századokon keresztül volt kénytelen kormánya ellen védeni polgári alkotmányát s a kormány a magyar nemzetben ellenséget vélt látni. Ez magyarázza, ha nem is menti a kormány bánásmódját. De ma nyilvánvaló: „az ausztriai háznak nemcsak érdeke, sőt léte is a magyar nemzet érdekeivel s létével kapcsolatban áll“; „Ausztria császára csak úgy s csak addig lehet hatalmas, míg a szabad s alkotmányos magyar nemzetnek leend királya; mi e nemzetnek vesztét, az neki is romlását okozná.“

A kormány is kezdi belátni ezeket az igazságokat, meg fog győződni: országai egyikében; de a világon sehol sem lehet oly kevésbé csak félni is lázadástól, mint Magyarországon a magyar nemzet részéről, el fogja ismerni, hogy a magyar nemzet, a legszilárdabb szellemi erő, a mit természetes ellensége ellen használhat; számíthat lelkesedésére, alkotmányos szabadságának biztosítása mellett; az az őrbástya, „melyen ártalom nélkül fog megtörni forradalmi szélvésznek ostroma úgy, mint az északi ár dagályozó hulláma.“

A helyes irány érezhető is a kormány tetteiben, tehát a szerepváltozás szüksége a másik oldalról, részünkről is beáll, ha bár az új szerep a sajtó előzmények után soknak furcsának tetszhetik.

Azzal a fölemelő gondolattal végzi *Szózatát* :

„Valamint honához csak az valóban s észszerűleg hív, úgy királyának is buzgó híve leend minden, ki meg van győződve arról, — mi minden igaz honfi szent hite s vallomása: miszerint a magyaroknak jövődjé van — biztos és dicső; de csak nemzetiségének terjesztése, művelése, polgári intézeteinek kor- és jogszerű javítása s törvényes kormányávali szoros egybekötés s egyremunkálás által: és ki hiszi és vallja, hogy a magyar nagy lehet és boldog, de csak, mint értelmileg kifejtett, polgári alkotmánya s. nemzetisége iránt munkásan buzgó s törvényes, jó királyához rendíthetetlen hív nemzet“.

Hogy mily megokolatlan a *Balítéletek* nyomásának megakasztása, s általában mily méltatlan a Wesselényi üldöztetése: azt csak e könyvek elolvasása után látjuk be igazán. És mily nemes, mily nagy lélek kellett ahhoz, hogy feledvén az üldözést, a töviskoszorú alatt is alkosson.

A *Szózatot* Kemény különösen kiemeli. Azt írja róla, hogy az kétségtelen hiányai mellett is tekintélyes helyet foglal el

irodalmunkban, e mellett Wesselényi politikai képét a legtisztábban lehet belőle szemlélni.

Beöthy Zs. a *Szózatot* nemcsak alakilag legszebb munkájának tartja, „melyben a rhetorikai divat szokásos díszzeit, szólamait, keresett kerekességét át-áttöri és le-lerázza a gondolatok világosságának és eredetiségének, az érzések igaz mélységének s a föl-föllobbanó képzeletnek, természetes, egyszerű ereje; de szellemének legfenső és legelőbb megnyilatkozása. A vak Wesselényi, kire már hiába sütött az isten napja, szellemének és szívének lángjával belátott a jövő homályába.“

De a *Szózat* nem keltett hatást. Mint Kemény írja: „Wesselényit bámúlta a magyar világ, midőn Reviczky, Pálfi és Majláth ellen mennydörgött; de részvétre alig méltatta, midőn a tagadás teréről az alkotására tért át“. A polgári halott szava valóban nem vala oly erős, mint azoké, a „kik éltek és erős tüdővel bírtak“, pedig a szláv s román propaganda, — mint sajnosan tudjuk — épen nem voltak agyrémek.

Meghatóan énekli a költő:

„Óh mért nem hallgaták meg Szózatod,
Kétség'b'esett hűséged jós-szavát! ?
Óh, mennyi tiszta vér kiontatott!
Óh, mennyi késő bú kelt, mennyi vád!
Óh, mennyi tévedés, óh, mennyi könny,
Óh, mennyi átok, vétek elmarad:
Ha jobb szándék el akkor oda fõnn,
És több belátás munkál itt alatt!...“¹

Még van egy könyve: *A Sibai Ménesről. A Régi Híres Ménesek Egyike Megszünésének Okairól*, mely még 1829-ben nyomtatott Pesten Petrózai Trattner J. M. és Károlyi István könyvnyomtató intézetében. Ir *A lótenyésztésről közönségesen*, megjelölven az annak sikeres előmozdítására vezető utakat, fejtegetven az okokat: miért nincs nálunk a lótartásban haszon? s mit lehetne s kellene nálunk a lótenyésztés javítására? s szólván: a már megjavított fajú s jól tartott lovak eladhatása módjának

¹ Zempléni Árpád: *Wesselényi Emlékezete* cz. ódájából.

leginkább egyesületek által történhető elősegítéséről s bizonyosabbá tehetéséről.

Megemlítem, mint jellemző adalékot, hogy Wesselényi a magyar bibliographia érdekében is jó példával kívánt előljárni. Dr. Gyarmathy Sámuelnek fordításában egy kis füzet jelent meg Pesten 1814-ben: *Planum egy tökéletes Magyar Bibliographia és Szókönyv iránt*, a melynek előszavában azt mondja Döbrentei Gábor, hogy ezt a planumot a többek közt Mélt. Báró Wesselényi Miklós úrfi (akkor 18 éves sem volt) is helyben hagyta s Wesselényi a nyomtatási költségek fedezésére is vállalkozott. Hogy a terv különböző okokból nem sikerült, egyáltalán nem az ő áldozatkészségén múlt.

Fadrusz mester alkotása: Bánk bán és Tiborc: Wesselényi és a magyar paraszt. De Wesselényi csak ebben az ellentétben s a tragikai bukásban Bánk bán alak, mert neki nincs vétké, tévedése egy makulányi sem; neki azért kell elbuknia, mert ember-jogok védelmében szembe került a hatalommal. És elbukik a király iránt való hűségének, ennek „a soha meg nem ingadozó, minden üldözést és börtön tűzpróbáját kiállott“ hűségnek, meg a nemzet keserveit felszívó szívének, nagy emberszeretetének, hazafiúi tüzének összecsapó lángjával, törvénytiszteletre, mérsékletre intő jelégéjű zászlájával, a *Corpus Juris*-sal kezében. És micsoda martiriumságot kellett elszenvedni a szólás- és írás-szabadság ősz bajnokának, midőn — Kemény Zs. szavaival élve — a szabad szó és szabad sajtó újonczai által vonatott kétség alá, még pedig „hazafiságáért, mely a dicsőség napsugara, a nyugalom szélesendje és a félreismertetés fergetege közt egyaránt tiszta és olthatatlan lánggal égett.“ — Elhagyatva, összetörve, megbénulva magára marad, világtalan szeméből omló könnyeivel. „Emléktöredék“ — mint magáról mondja — elfedve „a feledés buján növő lombjaitól“ (1842.) Mint Beöthy Zsolt oly szépen jellemzi: „ki soha egy jó szót, egy baráti kézfogást, egy igaz kötelességet el nem feledett, magát egyszerre vakon, mankóra támaszkodva megtörtén a feledés szigeten találta.“

Fadrusz János érezbe öntötte azt a fölséges jelenetet, hogy Wesselényi magához emeli az elnyomott népet. Az ércszobor

épen azon a ponton áll, a hol az unió zászlóvivője szíve melegével összeforrasztotta a két országot, a hol Erdély s Magyarország egyesítését a partium visszacsatolásával befejezte. Mily megható, mily nagyszerű e kép, midőn szeretettel tekint a századok sérelmeit panaszló, a századok érezté tömörült bajait kifejező magyar parasztra, a kit szabaddá s emberjogainak részesevé kíván tenni. Lelkének fénye ömlik a szenvedő alakra, a kinek megható hálájában sugárzik vissza az ő glóriája.

Vajjon a nemzet ezzel a szoborral leróttá-e egyszersmindenkorra adósságát, vajjon kárpótolta-e nagy fiát a szenvedésekért, a mellőzésért? A nemzet, mely oly keserűn lakolt vala, hogy nem hallgatott a próféta szavaira?

Vajjon be van-e végezve az a munka, a minék oly mesterileg adott kifejezést a művész? Vajjon a nép föl van-e emelve arra az erkölcsi és értelmi színvonalra, mely megóvjá a romlástól, a rablánczoktól? Vajjon képes-e kibontakozni a lelkiismeret szabadságának békőiből? Képes-e igaz értéke szerint fogadni az emberjogokat s munkára készen a kötelességeket?

Be van-e végezve az unió munkája? Összeforrtak-e a határmesgyék s a nagy nemzeti feladatok kohójában összetartó munkára a honfiszívek? „Wesselényi hatalmas karjának utolsó erőfeszítésével taszítja félre — úgymond Beöthy Zsolt — mintegy a végzet öklét, mely századok óta elválasztva tartotta a magyart a magyartól.“ Vajjon a honfitársak közt nem leselkedik-e ma is a végzetnek ez a széttaszító ökle?

A harminczas évek elején a magyar családok szobáiban a legsűrűbben a Wesselényi arczképét lehetett látni. Éledjenek fel újra nemes vonásai amaz ősképek csodáival, ne is halványuljanak el többé s szóljanak hozzánk, lelkesítsenek.

Óh, a nemzet igazán csak akkor fogja kiengesztelni polgári halottját s csak akkor tud nyugodt lelkiismerettel nézni a világtalan szemekbe, ha egyesül magasrendű czéljainak a szolgálataira, a nép erkölcsi és szellemi értékének emelésére, a határmesgyék minél teljesebb összeforrasztására, a magyarság erejének minél hathatósabb kifejtésére!

IRODALMI SZEMLE.

Teleki Mihály (1634—1690.)

Irta *dr. Balló István*, Csikszeredában nyomtatott Szvoboda testvérekénél
1903. 8° 250 l.

Teleki Mihály neve Erdély történetében korszakot jelöl. Nemcsak azért, mert az ő idejében új korszakhoz vezető változatos történelmi események játszódnak le, hanem azért is, mert ez eseményeknek intézésében kortársai közül egyiknek sem jutott olyan kiváló szerep, mint Teleki Mihálynak.

Személyét, egyéniségét tekintve Teleki szintúgy kivált kortársai között. Eszes, ügyes volt, vagy mint kortársa s kora történelmének írója Cserei megjegyzi róla, „szép és gyors elméjü.” Ugyancsak kiváló tulajdonaira mutat rá az egykorú idegen, XIV. Lajos francia királynak egyik Erdélyben járt ügynöke, midőn ezt írja Telekiről: „tevékenysége hihetetlen, a legbonyolultabb ügyekben is eligazodik, vállalkozó, nagyratörő előzékeny, mértékletes.” De ugyanekkor hibáira is rámutat így jellemezvén őt: „igazságtalan, kegyetlen természetű, gyűlöletében engesztelhetetlen, erőszakos cselszövő, semmi sem szent előtte, midőn dicsvágyát és bosszúját kell kielégíteni.” A legtalálébban vannak itt kiemelve Teleki jó és rossz tulajdonai.

De korának legtipikusabb alakja is volt ő, mert mindazon tulajdonokat egyesítette önmagában, melyek korát is leginkább jellemezték. Talán innen magyarázható ki az a feltétlen siker, mely őt politikai pályafutásán nyomon kíséri. Legyőzve az akadályokat, a viszonyok szűle nehézségeket és emberek cselszövéseit, sulyos időben, válságos történelmi események folyamán elsőrangú vezető pozíciót vív ki magának, hogy országa ügyeinek hosszú időn keresztül mindenknek felett álló intézője legyen. Ez rövidre foglalva Teleki Mihály politikai pályafutásának iránya és útja. És az ilyen pályafutás nem a parvenuk, hanem csak a hívatott, a kiválasztott egyének útja lehet.

Teleki Mihály életrajza az itt mondottak után nem lehet pusztán biográfia. Az ő élete annyira összeforrt korának történelmével, hogy alakját csakis megfelelő széles kortörténelmi rajz keretében lehet igazán megvilágítani.

Balló István is így fogta fel tárgyát. *Teleki Mihály*ának részletes kortörténelmi keretet szabott s ebben mutatja be az egyszerű nemesi családból főúri rangra emelkedett és magas történelmi szerepet vitt alakját.

Legelőbb a család geneologiai leszármazását adja. Teleki őseit a dalmáciai és boszniai *Garázdák* családjából vezeti le addig, míg a Zágorhid, Szék és Telek helységek szerint három ágra szakadt Garázdák közül a Telekiek ága lép előtérbe s Mihálylyal történelmi jelentőségre emelkedik.

Azután Teleki Mihály ifjú éveit rajzolván a kor nevelésügyi viszonyait találóan illeszti be az életrajz keretébe. Hasonlóképen élénken megírt képét adja Teleki Mihály udvarnál töltött idejének s annak a — mondhatjuk — politikai pályára előkészítő szakiskolának is, mely a fejedelmi udvar körében nevedett ifjakat különböző rangfokozaton át vezeti, fejleszti s alkalmassá teszi a közügyek vezetésére.

Egy új fejezetben Teleki Mihálynak a II. Rákóczy György és Kemény János zászlói alatt vitt szerepét tárgyalja az életrajz írója. Majd a következő részben a hatalom polczán vitt szerepében mutatja be az író történelmi alakját. Élénk megvilágításban követik egymást azok a mozgalmas történeti események, melyek a nagyra törekvő Rákóczy György szerencsétlen vállalata nyomán a legsúlyosabb helyzetbe sodorták az országot. Teleki a lengyelországi hadjáratban már mint a fejedelem testőrkapitánya vesz részt s a szerencsétlen kimenetelű háború után is, mint leghűségesebb embere áll ura oldala mellett, ennek utolsó küzdelméig s hősi haláláig.

Az élet iskolájában férfivá növekedett, sokat látott és tapasztalt Teleki Mihály Várad elfoglalása után meggyőződhetett arról, hogy Erdély a török protekciójából már nem sokat remélhet, annál nagyobb ragaszkodással csatlakozott tehát a németpárti Kemény Jánoshoz, ki a rendek választásából Barcsayval szemben 1661. jan. 1-én Erdély országának fejedelmévé lön. A németpárti politikai iránynak képviselője maradt Teleki akkor is, a midőn néhány év múlva a török-tette fejedelemnek, Apaffi Mihálynak hűségére szegődött. Ezt az irányzatot Teleki Mihály sohasem tévésztette el szeme elől; még akkor sem, mikor ő a viszonyok által hajtván a bujdosók vezéréként szerepelt. Minélfogva azt kell mondanunk, hogy Teleki Mihály igazi történelmi szerepének súlya épen azon van, hogy ezt az irányzatot ügyesen felszínen tudta tartani s nem engedte, hogy a két hatalmas versengő fél élet-halál küzdelmeiben a két malomkő közé szorúlt Erdély egyoldalú politikai irányzatok, törekvések áldozatává essék és szétmorzsolódjék.

Balló István *Teleki Mihály*ában nem emeli ugyan ki történelmi alakja eme határozott missziószerű szerepét, de munkája életrajzi adatai nyomán mégis nyilvánvalóvá lesz Telekinek e tör-

ténelmi hivatása. A midőn erre rámutatunk, talán annak is magyarázatát adhatjuk, hogy az életrajz keretében az író hőségnek történelmi alakja, egyéniségének, jellemének rajza sem domborodhatott ki oly mértékben, mint a hogyan Teleki Mihály történelmi szerepe azt megkívánja. Bár e kijelentés Balló munkájának második felére, hol Teleki egyénisége a politikai küzdelmek terén mindinkább előtérbe nyomul, már kevésbé alkalmazható.

Ballónak részletes történelmi keretet kellett rajzolnia, mint a hogy azt monografiája — a fentebbiek szerint — megkívánta. E részletes történelmi korrajz keretében pedig Teleki Mihály személye sok helyt jóformán elvész, mert életének, történelmi szereplésének képét a rendelkezésére álló elégséges életrajzi adatok hiányában nem adhatta. De ugyanez oknál fogva egyéniségének, jellemének rajza sem domborodhatott ki. Ezt azonban nem annyira a *Teleki Mihály* írójának, mint inkább azon körülménynek kell betudnunk, hogy a nagynak nevezett Teleki élet s történelmi szereplését megvilágító adatok idáig nemcsak összegyűjtve nem voltak, sőt a korabeli történelmi anyag publicatiókban is csodálatos gyéren van Teleki Mihály képviselve. Talán épen ezt a hiányt óhajtja pótolni a M. Tud. Akadémia, midőn legújabbán a Teleki család támogatásával a Telekiek okmánytárának kiadását határozta el. A tizenkét kötetre tervezett Teleki család okmánytára kiadása remélhetőleg legközelebb meg is valósul, melylyel bizonyára gazdag adat-forrás nyílik meg a Telekiekkel foglalkozó történelem-búvárok előtt. Teleki Mihály életének megírása is ennek alapján válik majd igazán lehetővé.

Balló törekvését s munkáját azonban csak elismeréssel fogadhatjuk, mert nehézségek leküzdésével az első irodalmi emléket állította fel Erdély egyik kiváló diplomatájának s felhívta a figyelmet a nagynak nevezett Teleki Mihályra, kivel még bizonyára nem egyszer fogja érdemesnek tartani foglalkozni történetírásunk.

De Balló művét nyereségnek is kell tartanunk, mert ha teljes életrajzot nem adhatott is Teleki Mihályról, mégis az összes nyomtatott forrás adatai alapján s az Erd. Múzeum kézírattára egy részének idevonatkozó anyagát is felhasználva, egy derekas korrajz keretében mutatja be a nagy államférfi történelmi alakját.

Dr. Szádeczky Béla.

Meyer K.: Mívelődés történeti tanulmányai.

Meyer Keresztély: Kulturgeschichtliche Studien. Berlin (Allg. Verein für Deutsche Literatur) 1903. 304 lap. Ara 4 márka.

Van Németországnak 1873 óta oly tudományos irodalmi egyesülete, a melynek célja a történeti, irodalmi, nép és földrajzi, természettudományi, bölcséleti, zenei és művészeti tudományágaknak

művelése és népszerűsítése. E német irodalmi egyesület vednöke *Ernö Vilmos* szász-weimári nagyherceg, s központi elnökei *Gossler* miniszter, *Werner* és *Schmidt* berlini tanár és *Jordán* berlini főkörmánytanácsos. Eddigi kiadványai is már egy könyvtárral érnek föl. A főbbek: *Frenzel* „renaissance tanulmányai“; *Hieronymus* „kor-bölcselete“; *Werner* „tengeri életképei“; *Egelhaaf* pályakoszorúzott „német reformatio-története“; *Gneist* „Angol parlament-tanulmánya“; *Kreyssig* „irodalmi tanulmányai és jellemzése“; *Lesseps* „emlékezései“; *Brugsch* „egyptomi képei“; *Heime am Rhyn* „kulturtörténeti tanulmányai“; *Gottschall* „legújabb német irodalomtörténeti tanulmányai“; *Hellwald* „a szlávok világa“; *Münz* „modern államférfiai“ stb. A kiadott művek sorozatában magyar irodalmunk *Vámbéry A.* „keleti erkölcsképeivel“ és *Neményi A.* „modern Magyarországgal“ szerepel. Az egyesületben a tagsági díj évi 18 márka, a melyért 4 könyvsorozat jár egyenként 20 ívnyi terjedelemben.

E sorozatnak egyik igen kiváló irodalmi terméke *Meyer* „*mívelődéstörténeti tanulmányai*“, a melyeknek elseje „az ókori társadalom páriáival“, másika „a német nemesség történeti rajza“-val, harmadika „régii osztrák kulturképek“-kel s negyedike „a modern városi polgárság kifejlődése“-vel foglalkozik.

„*Az ókori társadalom páriáiról*“ című tanulmányában helyesen indul ki a szerző abból, hogy a törvény előtti jogegyenlőség a felvilágosodás és korántsem az erőszakos francia forradalom műve, a minék a régi rendi világ feloszlatását köszönhetjük. A mint az egyes ember, mint az emberi társadalom közössége a szellemnek és anyagnak, az idealismusnak és realismusnak a vegyülete, úgy másrészt annak történeti kifejlődése is az ideális szellemi s a mechanikus anyagi művelődési factoroknak a szüleménye. Az ókori társadalomnak egyik legnagyobb veszedelme annak páriái, a melyek törvényen kívül állva semmiféle védelemben sem részesülhettek. Hisz még *Aristoteles* is „természettől fogva született szolgálókról“ beszél, a kiknek csak kötelességeik s nem jogaik vannak s a kik a szellem munkásságának köréből eo ipso örökre ki vannak zárva.

Szerzőnk sorra egymásután bemutatja az ó- és középkori páriáknak valóban szánalmas helyzetét. Ide sorozza a hóhérokat, utcaseprőket, mezei rendőröket, vámszedőket, sírásokat, toronylakókat, éjjeli őröket, fürdősököt, nyírókat, pástorokat, molnárokat, muzsikusokat, bűvészeket és kéjhölgyeket, s bő művelődéstörténeti adatokkal világítja meg azok állását és megvetett foglalkozásait. Majd rá tér a zsidóság sajátságos, különleges helyzetének és életmódjának történeti alapon való ismertetésére. Helyesen mondja, hogy a kor durvaságának a jele, hogy a keresztyén ember a zsidóval szemben nemzeti és egyházi alapon a legmélyebb gyűlölettel viseltetett, mely clykor, mint a keresztes hadjáratok idején, fanátikus kirohanásokban és tömeges gyilkolásokban is nyilvánult. Az ú.

n. zsidó negyedek félreeső és mindenki által került külön városrészek voltak, a melyeknek külön elüljárósága s a zsidó élet központjául külön iskolája volt. A középkori zsidóság történetének leggyászosabb fejezeteit a zsidó üldözések képezik. A középkor erkölcsi vadsága a legnagyobb erkölestelenséggel párosult. Iszákosságát és erkölestelen életmódját össze tudta egyeztetni a hierarchia iránti engedelmisséggel, úgy, hogy többi között a prostitutiót nemcsak tűrték a városi hatóságok, hanem még védték és fejlesztették is. Így Bécsben e kéjházak birodalmi hűbéresek voltak, s a konstanzi zsinat történetéből ismerjük az „útazó leányok“ üzelmeit, a melyeknek csak a XVI. század erősödött rendőri hatalma s mélyebb vallási reformációja vetett véget. E ponton szerzőnk ellentétes állást foglal el Janssen irányzatos középkori ultramontán kulturképeivel. Végül a középkori társadalmi életnek egyik igen nagy baját, a kóborló vagabundusok, kétes életű koldusok, cigányok, muzsikuskok és bűvészek nagy száma képezte.

Második tanulmánya „a német nemesség történeté“-ről szól. Szerző kimutatja, hogy a politikai jog- és hatalomkör tágítása képezte a nemesség lényegét, s egy sem bírt oly nagy terjedelmű állampolitikai jogokkal, mint az angol és német nemesség. A nemességnek a politikai hatalommal való ez a szerves kapcsolata az egész középkor német történetén vonul végig, ősi története a német hősök monda köréből fejlődött ki, a melynek leghívebb és legrégebb jellemképeit Tacitus tünteti fel a maga „Germaniájában.“ Hova tovább — mint nálunk Magyarországon is a Dózsa-féle lázadás előtt — a királyi hatalom tartalmatlanná vált, az ország egymástól független uralmakra szakadt, s a király nem volt más, mint feje e kis királyoknak. Ezeknek élén állott az uralkodó arisztokraczia a maga három papi és négy világi választó fejedelmével, a többi papi és világi fejedelmekkel s a grófokkal és bárókkal, a kiknek kizárólagos állását még Nagy Frigyes is vitatta, s a kiknek uralmán csak 1807. okt. 9-iki Stein-féle szocziális törvényhozás rést ütött.

A harmadik tanulmány „régii osztrák kultur-képek“-et mutat be a reformáció és pápás ellenhatásának történetéből. A müncheni történeti bizottságnak érdeme, hogy az ágostai vallási békétől (1555.) a 30 éves háboru kezdetéig terjedő korszaknak okiratait derítette fel, s itt közelebbről Ritter kiadott okmánytára első rangú forrása a német únió s az osztrák ellen-reformáció történetének. Itt hangsúlyozza a szerző, hogy abban a korban egész Ausztria, de sőt még Magyarország kulturája is német eredetű. A reformáció, mint a germán polgárság műve Ausztriában is elvilágiasodott papságra s külső gépies egyháziasságra talált. Főleg két zalzburgi érsek, Dietrich és Hohenembs fáradozott a reformáció kiirtásán, minek eredménye az volt, hogy 1731—32-ben az érsekség területéről 30.000 protestáns ember vándorolt ki Németországba. Az ellen-re-

formáció dült a többi osztrák örökös tartományokban is a Ferdinándok, Rudolfok és Lipótok alatt, úgy hogy 1624-ben Ausztriából 115 protestáns lelkész elűzetett. Majd részletesen ismerteti a 30 éves háború szomorú előzményeinek s magának e háborúnak a rémeit, a melyek örök szégyen foltját képezik a klerikális spanyol Habzburg uralomnak, s a melyről méltán mondja a szerző, hogy gondviselőszerűleg elé szabott „világtörténeti hivatását teljesen félreismerte Magyarországhoz való viszonyában a nyugati kulturának e keleten való terjesztése tekintetében.” E helyütt megemlítjük, hogy szerzőnk viszonyaink félreismerésével és alkotmányért vívott küzdelmünk elhallgatásával kissé egyoldalúan ismerteti a magyarság elmaradását, kezdetleges nemzeti irodalmát, művelődési hiányát a magyar köznemesség gazdasági bajait, s még azt is mondja, hogy „a magyar nép ázsiai jog szokásoknak és Rózsa Sándor-féle rabló romantikának hódolt.” Az osztrák és magyar parasztság, polgárság és nemesség folytonos és fokozatos hanyatlását a felvilágosodás eszmevilága s annak élén is II. József központozító politikája sem volt képes feltartóztatni.

Végül az utolsó tanulmány „a modern városi polgárság kifejlődésével” foglalkozik, a melyben közelebbről ismerteti annak szorgalmát, becsületességét, takarékoságát és szociális erejét az anyagi és szellemi javak fejlesztésében. A nagy német birodalmi városok és nálunk a felső magyarországi német városok voltak a kultúra gócpontjai.

Szerzőnek nagy tudással s vonzó előadással megírt művelődés történeti tanulmányait melegen ajánljuk olvasóink szíves figyelmébe.

Eperjes.

Dr. Szilávik Mátvás.

KÜLÖNFÉLÉK.

Révai Miklós üdvözlő verse gr. Széchenyi Ferenczhez,

midőn horvát báni helytartónak neveztetett ki 1783-ban.

Jelige: Mira est Szétyénia virtus.

Sok testi és lelki szenvedés között, midőn nagykárolyi állásától megvált és Pozsonyba, Béczbe, Grácza hányódott, írta Révai Miklós Nagy Jeromos, piarista barátja és kollegája biztatására azt a latin költeményt, melyet részint gr. Széchenyi Ferencz emléke iránti mély kegyeletből, részint a nagy nyelvtudós, ez igaz magyar iránti tekintetből, egész terjedelmében lefordítottam. E költeményre Fraknoi Vilmos cz. püspök úr hívta föl figyelmemet. Egy pár hely

lefordítására kért, de a költemény emelkedett hangja, a Széchenyiekre vonatkozó ihletszerű jóslata, a műszerkezet egysége lelkesített, hogy az egészset édes nyelvünkre ültessem át. Ha Révai kedves barátjának buzdítására mentegetező költeménnyel felel, melyben megemlíti, hogy már elszokott a latin lant pengetésétől, mert

Vonz egy más szeretet, ha talán még zengeni vágynám
A honi nyelv vonz már, ihlet is a honi lant;

engem épen e latin vers buzdít, hogy vissza adjam a magyar költői irodalomnak. Érdekessé teszi a költeményt a Széchenyi Ferencz nagy elődjére, Széchenyi Györgyre való visszaemlékezés, nagy alakján ak költői megszemélyesítés útján való idézése. Hogy mily tudatosan tevő ezt Révai, bizonyítja az 1792-iki¹ kiadás jegyzete. Ebben felsorolja a nagy Széchenyi György alapítványait, bámulatos áldozatkészségét. Adományainak, alapítványainak összegét 5 millió forintra teszi. Igazán érezzük a költővel együtt, hogy ez áldozatkészség családi jellemvonás: „mira *Szétnyénia* virtus“.

De álljon itt maga a költemény:

Hát te is, oh zord keblű vitéz nép, Hunnia népe,
A ki megedzódttél hőst esaták viharán!
Hát te, ki véded a hont meg a törvényt büszke nemesség
És kit nem látott senki inogni soha:
Ellágyúlni hagyád a szíved, s megeredni a könnyed?
Hejh, hova lón az erőd, férfi daczod hova lón?
Megtör a bánat, a bú. Illyria látta gyászod,
Látta keservedet is, mely megalázta fejed.
Akkora volt Nádasi,² oh jaj most már hamu és por
Ó ki hazájának öre, virága vala.
Sirtunk mindnyájan, búsan megtépve ruhánkat,
Sirt eme hon védő asszonya Hungaria.
S csarnokait föltárja az égben a hősi érénynek,
Mely oda útat tör küzdve, tusásva dicsőn,
Igy tör a két Hunyadi diadalmas fegyvere útat,
Igy ama két bajnok Bátori és Kinizsi.
Ott vagyon, ott Zrinyi is, ki a vérét ontva vitézül
Karddal víva esatát hullt el a várfok alatt
„Most hogy elragadott a halál éa tőlem — eként szól —
Szállj föl, oh szállj; befogad téged a csillagos ég.
És gyűjtsd lángra örök példáddal az ifjúi keblet.
S harezra vezért képezz, mint a minő te valál.
Hogy ha török, ha akár más ellen ront eme földre
Sújtsa erős kezed azt, győztesen fűzze is el.
És képezz polgárt, a ki megvéd ékes ajakkal
S képezz férfit, a ki mint te, ügyelve reám,
Szóla ekép s tűnődve keres Hungaria búsan

¹ Joannis Nicolai Revai Clerici Regularis Scholarum Piarum Provinciae Hungaricae. *Latin cz.* Edita amicorum hortatu es sumptu. Jaurini 1792.

² Nádasi Ferencz, kit 1756-ban neveztek ki horvát bánnak.

Kárpótlást s az alak hagyja el égi lakát.
 Ime sietve elébe jön ottan a Gondviselésnek
 Égi alakja, ki őt nyájasan átöleli.
 S nyomba mutat rá itt eme fényre, ez ünnepi népre,
 Mely ujjongva siet s ellepi az útakat.
 Itt a tömegnek sorfala közt a fehér paripáktól
 Vont kocsí megy s a nyomán harsog az üdvriadó.
 És e fogat körül Ő mily pompát, mennyi Erényt lát.
 Istennők követik, mind örök, égi lakók:
 Ott van a *Gondviselés*, a *Kegyesség*, ottan a *Hitnek*
 Tiszta szerelme együtt és híven öröködik ott.
 Ott van a *Feddhetlen* jellem meg a *nyiltszívű Hűség*,
 Józan *Mérséklet*, ottan a szűz *Becsület*.
 Ott van a *Réketűrés*, a kemény munkában megedzett,
 Ott van a *Méltóság* s nagyhírű, hősi *Erély*.
 És a mi ritka dísz, ott van a *Bölcsesség*, haja immár
 Őszbevegnyúl, pedig ő érte csak élte delét.
 És az *Igazság*hoz járul még a *Kegyelemnek*
 Fényes alakja, a ki legközelebb követi.

Vaj' ki e férfi? talán az egekből szállt le a földre,
 Mert hisz erre mutat itt e kíséret, e dísz?
 Ő maga oly szép, hogy túlszárnyal földi halandót.
 Szép arczán ragyog és fénylik az isteni kép.
 Nem túlzok, hiszen ékíti őt amaz égi ajándék,
 Melylyel az istenhez közelebb jut a por.
 Ezt a nagy Isten nagy jóvolta művelte kegyével
 S mint magas égről a nap ontja alá le a fényt.
 Úgy árad jóvolta csak áldást szerte örökké
 És a hová szeme néz, száll vele áldó kegye is.
 S száll le miként örökös forrásból az égből az áldás
 Gazdag bőségben ontva szünetlen alá
 Erre törekvők mindig erénye a *Széchenyieknek*,
 Isteni jóságot megközelíteni kívánt.

Mint kikeletkor nemesak a völgynek ad enyhet a harmat
 S azt nem is itta csupán szilfa a bérczi tetőn,
 Ámde a völgynek csöndes ölén a szomjú virág is.
 Szívja az ég nedvét s tőle üdül föl a fű:
 Nyájasan még a kicsinyt is ép úgy védi e férfi,
 Oly jó, oly kegyes ő, büszke öröm mi nekünk.
 S ime amott föltárja előttem az ihlet a mennyet,
 Mert hisz' a költőknek megnyil az égi titok.
 Megjelenik ama *György*, le alá szállt égi lakából,
 Ő, a ki Pannónia és e család díszje volt,
 Ő, a kinek neve él, nem enyész el, nem, soha többé
 Élete emlékét őrizi szent kegyelet.
 Őrzi az *Egyház*: Győr jegyesét tisztelte, csodálta,
 Mert gondját viselé, pásztora s atyja vala;
 Vác is hódol, szent kegyelettel hódol előtte,
 Jobbján majd Veszprém főpapi botja vala.
 És azután díszíté Kalocsának az érseki székét
 S anyja ez országnak áldva tekintte le rá.
 Megjelenék; fénylő vala arcza miként nap az égen
 És a miként régen bibora úgy ragyogott.

Oly szelid arczczal néze le ránk, emez ünnepi népre,
Mint a minő jó volt és szelid, a mikor élt.
És hogy meglátá a derék ivadékot a földön,
Lelkem előtt a nagy ős szózata szóla ekép:

„Üdvöz légy, ki az ősök erényét így örökölted,
Drága honod s a fajod támasza s oszlopa légy.
Hozz te vigaszt eme népnek, mely már szenvedé annyit,
Égi jel is kedvez: töltsd be, oh töltsd be híven!
Lásd a *Hazát*, hogy örül, hogy jössz enyhíteni terhét,
Benned van hite és él a reménye ha lát.
A ki helyett jöttél, a helyét is töltsd be valóban
S nála ne légy kisebb észre, tanácsra soha.
Azt, a ki törvényt sért, hadd sújtsa keményen a jobbod
És a ki méltó rá, díja, jutalma legyen.
Nézd csak, nézd te, dieső pályádnak hajnala támad
S Hungáriád ma neked nyujt diadalmi babért,
Eljön, biztosan eljön a nap, ha bevégzed e tisztet
Iflyriába, megint vissza óhajt a Haza.
Rád támaszkodik ő, díszé lész neki biztosan egykor
És böles gondodtól várja, reméli javát.
S majd elhalmoz, szép jutalommal halmoz el Ő is,
Mert hiszen ő neki te oszlopa, támasza léssz.
Így neveled fényét a családnak, drága utódom
És házadnak is így felkelő csillaga léssz!”

... Szól vala és fölszáll mosolyogva az égbe viszontag
Halk dörgése hallék s megremegett a nagy ég.
Szent csoda, égi jel ez, hogy meghallgatta az isten,
Azt, a miért buzgón esdve könyörge imánk.

Latinból: *Hegedüs István.*

Egy erdélyi ifjú albumából.

A külföldi egyetemeken járó erdélyi ifjak emlékkönyveinek az Erdélyi Múzeum kéziratárában őrzött gyűjteményét dr. *Kenyeres* Balázs egyet. tanár legújabbán *Schwarz* Mihály *album amicorum*-ával gyarapította.

Schwarz Mihály Trausch szerint. (Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen, III. 280—11.) 1754-ben született. A brassói gymnasiumból 1781-ben ment a tübingeni egyetemre s ebben az időben íratta tele albumát tanáraival, barátaival. Természetes zenei képességeit elméletileg és gyakorlatilag teljesen kiművelvén, hazájába már mint kitűnő hegedű-, zongora- és hárfaművész tért vissza; de kellő ismereteket szerzett a tudományokban, különösen a theologiában is. A brassói iskolákban ennél fogva már 1787-ben mint ú. n. kollégát alkalmazták, majd városi kántornak, a gymnasiumban pedig nyilv. zenetanítónak tették meg. 1796-ban azonban városi prédikátorrá nevezték ki s végre 1812-ben a Szent-Bertalan-templom fő-predikátorának választották meg. Mint ilyen halt meg Brassóban

1828. januárius 29-én. Nyomatásban csak az a német szónoklata jelent meg, a melyet özv. Schobelné, szül. Closius Mártha temetésén 1801. november 26-án mondott. (Brassó, 1801. 8 r. 22 lap.)

Albumában néhány nevezetesebb embertől irodalomtörténeti és főiskolai szempontból is érdekes bejegyzések vannak; azért, s hogy más ilyen albumokra is felhívjam a figyelmet, jegyzetekkel kísérve egy kis szemelvényt közlök belőle.

A sorozatot a 37. lapon *Kästner* Ábrahám Gothold nyitja meg, 1756. óta a göttingeni egyetem mennyiség- és természettudományi tanára, Németországnak egyik legelmébb epigramma-írója. Ekkor (1784. június 5.) életének 65. évében — a szemben levő silhouette szerint — magas, igen szabályosan ívelt homlokú, sasorrú, kisszájú, kissé tokás, csinos ember, kinek fejét varkocsba font gazdag haj (valószínűleg paróka) fedte. Az öreg úr akkor már közrebocsátotta a mennyiségtan elemeiről írt négykötetes munkáját, a mit azonban csak élete négy utolsó esztendejében (1796—1800.) követett a mennyiségtan négy kötetes története. Már akkor némi kellemetlenségeket okoztak neki epigrammái (Sinngedichte), a melyek 1781-ben beleegyezése nélkül jelentek meg, s a melyeket két esztendő múlva már csak megrostálva közlött kétkötetes vegyes műveiben. Össze- gyűjtött költői és széptudományú prózai munkái négy kötetben csak 1841-ben jelentek meg. Ideírt költeménye így hangzik:

„Wir, deren Blick nicht in die Ferne reicht,
Verstehn es nie, was unsre Bitte wagt
Mit einer Huld dir deiner Weisheit gleicht.
Verzeiht für Gott, auch wenn Er dir verzagt.

„Non est vivere, sed valere vita“ folytatta 1784. május 31-én „honoris ac memoriae causa“ *Lichtenberg* György Kristóf, a göttingeni egyetem bölcsészettanára, a ki a természettan és csillagászat művelése mellett éles szatíráival keltett feltűnést és — sok irodalmi háborút. Ekkor 42 esztendő volt, jól megalkotott fejű, piszeorrú kis ember, a ki — silhouette szerint — fenn kontyba, lenn pántlikába kötözte haját. Angliában nagyon szép természettani gyűjteményt szerzett s a villamosság terén néhány fontos felfedezést tett. De belőle magából is sziporkázott a villamosság. Kikötött mindenkivel, pl. Lavaterrel nemcsak physiognomikája, hanem a miatt is, hogy Mendelsohn Mózes, a híres zsidó bölcsész mindenképen átérteni akarta, a mire az bátoríthatta, hogy Mendelsohn épen egy esztendeje adta ki Jeruzsálemről, vagyis a vallás hatalmáról és a zsidóságról írt tanulmányát, melyben hitfeleinek előítéleteit keményen ostorozta. Sajátságosan jellemzi annak a kornak mindentudását, hogy ugyanakkor Vosst, a híres műfordítót, a görög szók kijelzése ügyében támadta, majd meg Hogarth rézmetszeteiről értekezett. Már halála (1799.) után jelentek meg kilencz kötetben szati-

rikus, tréfás és egyéb dolgozatai, a melyeknek becsét egy évenként 15—20,000 kötetet termelő irodalomban eléggé jellemzi, hogy 1867-ben 8 kötetben másodszer is kinyomatták.

Musice vivere est optime vivere — írja Göttingenben 1784. június 6-án a zeneművészetben igen jártas Schwarzznak *Bause* Tivadar moszkvai jogtanár.

„Lasst nur Gutes thun, da wir noch Zeit haben“ inti „nagyra-becsült és szorgalmas hallgatóját“ 1784. május 26. *Miller* János Péter göttingeni tanár, kinek rokonszenves, jól táplált alakját a silhouette mutatja

„Vera in Deum pietate et industria!“ jelszóval bocsátja őt (1784. jul. 20.) útjára *Seiler* György Frigyes, az erlangeni egyetem híres hittanára, korának egyik legtermékenyebb hittudományi írója. Némely munkája 10—17 kiadást ért, a mi azt mutatja, hogy a közönség máskép ítélte meg, mint a tudományos világ, mely gyakran vádolta középszerűségről és elsietett munkáról a rationalis supernaturalismusnak ezt a hívét, ki mindenben ez irány népszerűsítésére törekedett.

Lexikonokban ma nem találjuk *Colom* Izsáknak, a göttingeni egyetem akkori egyik bölcsészettanárának és a német Történelmi Társulat tagjának a nevét. Az albumban levő rézmetszetről azonban, melyet Riepenhausen 1783-ban készített, megtudjuk, hogy 1708. januárius 20-án született. A 76 esztendőös tudós arcán a szem megerőltetése és a sok ráncz mutatja az átvirrasztott éjszakákat, a rendben tartott hatalmas paróka pedig azt, hogy az élet külsőségeit sem vetette meg. 1784. május 9-én a könyvbe írt francia emléksorai így hangzanak:

„Par vos sages vertus soyés toujours heureux !
Par vos brillans talent utile à la patrie !
Que votre piété, du Tout-Puissant chérie,
Vous rende agréable à ses yeux !
Voila pour Vous, Monsieur, le précis de mes voeux “

Feder János György Henrik, a bölcsészetnek szintén göttingeni tanára, kinek silhouettjén a kiálló szemöldökcsont, kacsaoor, duzzadt ajak a legjellemzőbb, 1784. május 22-én *Senecának* ezt a mondását írta tanítványa albumába: „Philosophiae opus unum est de divinis humanisque verum invenire. Ab hac nunquam recidit iustitia, pietas, religio et omnis alius comitatus virtutum ei resertarum et inter se cohaerentium.“

Less Gottfried, a századnak egyik legkitűnőbb hittudósa, a göttingeni egyetem theologiai tanára, utóbb hannoveri udvari prédikátor és fősuperintendens, a keresztény erkölccstan és több más elterjedt munka írója, 1784. június 7-én ezt a mondatot írta be: „Oppinionum commenta delet dies, naturae iudicia confirmat.“ A

negyvennyolcz éves embert silhouettje már is ránczosnak, álmatag szeműnek mutatja.

Hutnagel Vilmos Frigyes, az erlangani egyetem theologiai tanítója 1784. jul. 20. azt írja, hogy Es ist ein Gott, der wirekt Alles in Allem.

Koppe János Benjámín a göttingeni egyetem theologiai tanára, silhouettje szerint is legszebb férfikorában (mindössze 34 éves) szabályos és rokonszenves arcú ember, június 8-án inti Schwarzt, „Omnia ad conscientiam referre, recteque facti non ex populi sermone mercedem, sed ex facto petere.“ A tudós tanár, a klasszikus nyelveknek kítűnő ismerője, egyúttal az egyetem hitszónoka és az egyházi szónokok seminariumának igazgatója, épen ez évben távozott el Gothába, mint első pap, szentszéki főtanácsos és csakhamar fősuperintendens lett. Életét korán, már 1791. febr. 12-én, mint hannoveri udv. hitszónok végezte. A szentírás görög szövegének új kiadásában mint Grotius tanítványa mutatkozott be, magyarázatait legalább az ő szellemében készítette. Angolból fordítva négy kötetben adta ki Lowth Ezsaiását s két nyalábban Spittler egyházi beszédeit. Hannover számára új kátét írt a kormány megbízásából s ugyanott ő alapította meg az első tanítóképző-intézetet.

Weis Frigyes Vilmos göttingeni orvostanár június 15. figyelmeztette itjú barátját, hogy „Virtus conciliat et conservat amicitiam.“

Forkel János Miklós 1779. óta a göttingeni egyetem zeneigazgatója, sok szép cantate, zongorára ártírt hangversenydarab és egy oratorium szerzője, jeles tanítványát (május 24) Senecának azzal a mondásával vigasztalta, hogy „verum gaudium res severa.“ Talán tanítványát is az északnémet zene szellemében képezte ki, legalább szemére vetik egyoldalúságát Gluck és Händel megítélésében; Bachért azonban lelkesült. Megírta két kötetben a zene általános történetét is (1788—1801), de igen széles alapra helyezkedvén, csak a XV. századig jutott el benne s úgy — a hogy Zelter mondta Goethenek — ott végezte, a hol a zene igazi története kezdődik. A zeneirodalomról is adott ki egy könyvet.

Pförr János György Frankfurtban 1784. július 10-én biztosította barátját, hogy „Alles ändert Zeit und Glück, nur die wahre Freundschaft nicht.“ Pförr jeles állatfestő volt, a ki mint a kasseli festőakadémia tanulója már 1778-ban első díjat nyert, mire rendes tagnak vették be. Frankfurtban, hol 1781. óta lakott, épen barátja ottjártának esztendejében házasodott meg. Nehány mesterműve jelent meg Hünersdorfnak a versenylovak idomításáról írt könyvében; a legkítűnőbb lófajokról 11 kítűnő képet készített; a tizenkettediket már nem fejezhette be, mert 1798. június 9-én Frankfurtban meghalt. Felesége, Tischbein János Henriknek, a híres történelmi festőnek a leánya, ugyanakkor azt jegyezte be emlékkönyvébe, hogy „Nur Tugend, Wissenschaft und Geist ist, was uns Sterbliche, der Sterblichkeit entreisst.“

„Nil est ab omni parte beatum“ írta Regensburgban 1784. július 24-én *Schaeffer* Jakab Kristóf Gottlieb orvosdoktor.

Wilhelm K. G. kasseli udv. orgona- és hangszerkészítő 1784. június 25. rosz orthographiával így versel:

Kein Uebel sey dir fürchterlich,
Denn Gottes Rechte schützet dich;
Durch seine treue Vaterhand
Wird, was dir schadet, abgewant.
Nicht blos für diese kurtze Zeit,
Herr, hiessess du uns sein!
Du schluss uns für die Ebigkeit,
Uns ebig dein zu freun.

Érdekesek Schwarz *erdélyi* barátainak bejegyzései is.

Fronius Traugott Mihály, kivel sokáig utazott együtt a külföldön, most (1784. ápr. 24.) a göttingeni egyemen azzal a tanácsossal látja el, hogy kellő időben beszéljen (*Αγοραζετε την καραν*); a mi ugyan hibásan van írva, de kétségtelenül jó útravaló. *Fronius* brassai szász volt; 1781-ben Schwarczzal együtt ment ki s vele 1784-ig maradt a göttingeni egyetemen. 1804-ben udvari titkár, 1806-ban királyi tanácsos lett s 1810-ben az erdélyi országgyűlésre mint regalista kapott meghívást. Bécsben 1812. márczius 16-án hunyt el. Több történeti értekezést és verset írt s néhány fordítást adott ki; legérdekesebb alkalmasint a szász nemzet ügyeinek rendezéséről készített tanulmánya, mely azonban kéziratban maradt.

Kleinmann György Gottlieb erdélyi ifjú Pozsonyban 1784. aug. 15. így verselt:

„Ich bin ein reicher Mann; ich habe
Das göttliche Geschenk, die Gabe
Mit wenigen vergnügt zu seyn.
Ich hab ein Mädchen gut zu küssen
Und einen Freund, ein gut' Gewissen
Alltäglich auch mein Glässchen Wein.“

Wolff Sámuel Pozsonyban (aug. 14) gyöngye helyesírással irigykedve köszönti az absolutorium boldog tulajdonosát:

„Wohl dem, der es so weit gebracht,
Dass er bald sagen kann:
Philister, gute Nacht!“

Pozsonyban még (aug. 14. 15.) *Jekeli* János, *Weingärtner* András, a besztercei *Saal* György, Bécsben (1784.) *Ungar* Mihály erdélyi ifjak írtak néhány sort az albumba; *Saal* pl. ezt jegyezte be:

„Hab ich gleich kein gross Geschlechte,
Noch auf Erden grosse Pracht,—

Sind mir durch die Erbschaftsrechte
Keine Schätze zugedacht;
O, so hat in meiner Jugend
Gott ein Herz in mich gelegt,
Das für Ihn, für Sie, und Tugend
Ewig Lieb und Freundschaft hegt.“

181 lapon összesen ötvenegyen gazdagították emléksorokkal Schwarz Mihály albumát, mely egy József korabeli erdélyi ifjú külföldi tanulmányainak kedves emléke. Mutatja azt a szellemet, mely tanárt és tanítványt az egyetemen eltöltött és összekötött.

Márki Sándor.

Az Erdélyi Múzeum könyvtárának sajtóügyi kötetes példányai.

Az Erd. Múzeum könyvtára az 1897. évi XLI. törvényzikk rendelkezése értelmében, mely a nyomdatermékek tudományos célokra szolgáló köteles példányainak beszolgáltatásáról intézkedik, elvesztette az erdélyrészi sajtók köteles példányaihoz az 1871. óta érvényben lévő jogát. De ugyanaz a törvény azt is kimondotta, hogy a sajtóügyi köteles példányok „a mennyiben azokra nézve további nyilvántartás vagy hivatali használat szüksége már nem forog fenn, a Magyarországon létező, vagy létesítendő oly nyilvános múzeumok és könyvtárak gyarapítására fordítandók, melyeket e czélból a vallás- és közoktatásügyi miniszter megjelöl“. A törvénynek itt idézett intézkedése pedig lehetővé tette, hogy a fentebb jelzett veszteség nyereségünké változott. A vallás- és közoktatásügyi miniszterium t. i. e részben úgy intézkedett, hogy az erdélyrészi kir. ügyészségek sajtóügyi köteles példányait teljes egészükben, a budapesti ügyészségeknél összegyűlt sajtóterményeket pedig jórészen az Erd. Múzeum könyvtára nyerte meg. E miniszteri intézkedés értelmében az Erd. Múzeum könyvtára 1898. óta tehát nem csak az erdélyrészi irodalmi sajtótermékek teljes anyagát biztosíthatja gyűjteményei számára, hanem a mi ennél az anyag mennyiségét tekintve sokkal nagyobb értéket képvisel, a budapesti királyi ügyészség köteles példányait is, mely a magyarországi összes sajtótermékek igen nagy részét adja. Így tehát könyvtárunk abban a szerencsés helyzetben van, hogy országos jellegének és múzeális céljának megfelelőleg a hazai irodalmi termékeknek csaknem teljes anyagát gyűjtheti egybe.

A budapesti sajtóügyi köteles példányok 1902. évi anyagát a múlt szept. hónap 23 napján vette át a kir. ügyészségtől a könyvtár segédőre, dr. Szádeczky Béla. A fentebbiek kiegészítésére álljon itt néhány statisztikai adat a budapesti királyi ügyészségtől átvett 1902-ik évi anyagról.

Általában megjegyezzük, hogy az anyag évről-évre jelentékeny szaporodást mutat. Úgy, hogy míg a múlt évben beszállított 1901.

évi nyomtatványok 28 ládában e számnál valamivel több métermázsza súlyban voltak elszállíthatók, a most átvett könyv és nyomtatvány összege már 32 láda mennyiséget és súlyban körülbelől 35—37 métermázsát tesz ki. Az átvett önálló művek 2891 tétel alatt szerepelnek s darabszámra közel állanak a 4000-hez. Legkevesbé értékes a vegyes apró-nyomtatványok anyaga, melyekből azonban mégis sok megőrzésre érdemes nyomtatvány kerül ki. Ezeknek tétel-száma a félévenként összeállított lajstrom szerint 429 és 442 csomag.

Sajtóügyi életünket leginkább jellemzik a hírlapok és folyóiratok statisztikai adatai. Magyarország hírlapirodalmának jelentős voltát pedig mindennél jobban jellemzi az a nagy szám, mely a budapesti királyi ügyészséghez 1902. begyűlt hírlapok mennyiségét tünteti fel. Az első félévben az ügyészség területén megjelent magyar s idegen hírlapok és folyóiratok összege 864-et tesz ki. A második félév terméke már valamivel kisebb, mert 829-re rúg. De ezt nem kell visszaesésnek tekintenünk, mert a második félévi csökkenést, mint rendszeres apályt, a szokás szerint, év elejével megindított, de életképesnek nem bizonyult lapok megszüntetésével magyarázzuk.

Ez a hírlap- és folyóirati anyag már mennyiségénél fogva is legértékesebb része sajtóügyi köteles példányainknak. Velök könyvtárunknak idáig leggyéribben ellátott hírlapi osztálya óriási méretekben indult fejlődésnek, mert hazai hírlapirodalmunknak nagyrészt, s majdnem azt mondhatjuk, egész teljességét felöleli.

A hírlapok ezen nagy számsorán szemlét tartva szinte meglepetve látjuk, hogy megnövekedett politikai napi sajtónk mellett, a különböző foglalkozások: tudomány, művészet, mesterségek, ipar, közlekedés s egyéb foglalkozási ágak és érdekek mily mértékben vannak már nálunk a hírlapsajtó irodalmában képviselve.

A talán kevésbé ismertek közül curiosum képen ide írjuk néhány újság címét is: „Adóügyi Szaklap“, „Vizügyi és Hajózási Közlöny“, „A Ház felügyelő“, „Kőfaragó“, „A Czipész“, „Magyar Dohány Ujság“, „Mulatók Lapja“, „Lakáshirdetők Lapja“, „Molnárók Lapja“, „Magyar Vas- és Gépujság“, „Díjnokok Közlönye“, „Papir Szaklap“, „Timárok Lapja“, „Tüzoltó Közlöny“, „Modern Műhely“, „Szárnyasaink“, „Magyar Méh“ stb. Érdekesnek kínálkozik bemutatni az egész anyagot még abból a szempontból, hogy mely foglalkozások, mesterségek stb. és minő mértékben vannak képviselve a magyar hírlapirodalmunkban.

Az iparágak közül szaklapokkal képviselve vannak a sütők, czukrászok, mézes-kalácsosok, bádgosok, kalaposok, szabók, (három szaklappal), bőriparosok, kőfaragók, czipészek, timárok (két lappal), órásook, lakatosok, vas- és fém-munkások; külön van képviselve a nemes fém-ipar, arany- és ezüst művesek is külön lappal; azután gép-ipar és fa-ipar, malom-ipar (két szaklappal), bányászat és kohászat. Szintugy van még szaklapjok a sütőknek, hentéseknek, mészá-

rosoknak, szesztermelőknek. Képviselve van a magyar cukor-ipar és vegy-ipar; szaklapjuk van még a sörfőzőknek és komló-termelőknek és szesz-iparosoknak. Ezekhez kell számítanunk még néhány általános ipari szaklapot is.

A különféle pénzügyi, kereskedelmi, hitel- és biztosításügyi lapok mellett külön újságok van a dohányárusoknak (két szaklap), a fűszerkereskedőknek, fakereskedőknek, vaskereskedőknek.

Több ujsággal van képviselve a sport és turisztika; van fürdő- és utazási közlöny, vadász- és verseny-lap, vasút és közlekedési közlöny.

A különféle foglalkozások közül felemlítjük, a halászatnak, a hajózásnak, kertészetnek, a könyvkötészetnek, a házfelügyelőknek, fodrászoknak, tüzoltóknak lapjait sőt még léghajózási szaklap is van.

Vannak végül egészségügyi, zenészet és különféle érdekek szolgálatában álló szaklapok.

Új könyvek.

Magyar történelmi emlékek. I. osztály. Okmánytárak. XXXI. köt. Magyarország melléktartományainak oklevéltára (kodex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum). I. köt. A horvát vég-helyek oklevéltára I. köt. 1490—1527. A magy. t. akadémia történelmi bizottsága megbízásából szerkesztették *Thallóczy Lajos* és *Hodinka Antal*. Kiadja a magy. tud. akadémia Budapest, 1903 8° VIII. és 753 l. ára 16 kor.

Prónai Antal dr. Futó csillagok. Ifjan elhalt költőink jellemképei. Budapest, 1903. Szent-István-Társulat 8° 147 l. ára 1 kor. 60 fillér.

Dr. Petri Mór, Szilágyvármegye monografiája IV. köt. Kiadja Szilágyvármegye közönsége, 8° 588 l.

Rácz Lajos, Wundt jelentősége a filozófiában (Magy. Filozófiai Társ. Közleményei VI. füz). Budapest, 1903. Pfeifer F. 8° 48 l. ára 50 fill.

Richter Ede Selmezbánya történetéből. Selmezbánya, 1903. Ára 3 kor.

Rostand Edmond. A regényesek (Les Romanesques) Vigjáték 3 felvonásban Francziából ford. *Telekes Béla* Budapest, 1903. Franklin-Társ. 16° 72 l. ára 60 fill.

Somogyi Ede, Szumirok és magyarok Budapest, 1903. Budapesti Hirl. kiad. 8° 167 l. ára 2 kor. 40 fill.

Dr. Szádeczky Lajos. Konstantinápoly és magyar emlékei, 40 képpel. Budapest, 1903. A m. kir. államvasútak központi menetjegy irodájának kiadása 8° 115 l. Ára 2 kor.